

63.3(5қаб)
К40

Ләтифулла Қашаев

Мінгені Ерғалидын

“Шайтанқара”

Репрессияға ұшыраған Қазақстан зиялыларының
мұрасын зерттейтін “Арыс” қоры

Ләтифолла ҚАПАШЕВ

“МІНГЕНІ ЕРҒАЛИДЫҢ

“ШАЙТАНҚАРА”

354442 аб

Ф. СЛАНОВ АТЫНДАҒЫ
ОБЛЫСТЫҚ ҒЫЛЫМИ
ӘМБЕЗАП КІТАПХАНА

АРЫС

Алматы

2007

ББК 63.3 (5 Каз)

Қ 40

Қ 40 ҚАПАШЕВ Л.

Мінгені Ерғалидың Шайтанқара. – Алматы:
“Арыс” баспасы, 2007. – 148 бет.

ISBN 9965-17-419-9

Бұл кітапта патша заманында “барымташы”, ал Кеңес өкіметі тұсында “банды” атанса да, батыр, әрі өнші ретінде жергілікті халық ардақ тұтқан, 1929 жылы Үштіктің үкімімен Орал қаласында атылған Ерғали Аязбайұлының өмірі, шығармашылығы тарихи деректер негізінде баяндалады. Сондай-ақ Ерғалидың “Шайтанқарасын” арқау еткен сөз өнері туындылары қоса жарияланып отыр.

Еңбек зерттеуші-ғалым, өлкетанушыларға және жалпы оқырман қауымға арналған.

Қ 0503020905
00(05)-07

ББК 63.3 (5 Каз)

ISBN 9965-17-419-9

© Қапашев Л., 2007
© “Арыс”, 2007

Аттары аталған марқұм
адамдардың рухына
арналды.
Автор

*Арасы қос өзеннің өскен жерім,
Кір жуып, кіндігімді кескен жерім.
Заманға құбылмалы болдым душар,
Елдегі не дейді екен теңдестерім?!*

*Атандым “барымташы” Аязбаев,
Денемді күн қақтады, аяз қарып.
Қазақтың қамы үшін алыссам да,
“Банды” деп айдар тақты, жала жауып!*

*Сұрасаң, руымды Алашамын,
Келгенде қызыл тілге тамашамын.
Дүниенің мынау фәни түнегінде,
Жол таппай қараңғыда адасамын...
Өзің біл, кейінгі ұрпақ не десең де,
Мен сенің ханың емес, қарашамын!*

*Тап болсаң, Кіші жүздің серкесіне,
Дүниенің қарамас ол келтесіне!
Сояды қонағына жалғыз атын,
Қалса да жүген ұстап ертесіне!*

(Ергали өлеңінен) 4

Ләтифолла ҚАПАШЕВ

Ресейдің Астрахань облысы, Володар ауданындағы Кірмалай ауылында 1939 жылы 9 желтоқсанда туған. Астрахань Сауда техникумын (1960), ҚазМУ-дің журналистика факультетін (1969), КСРО Кино өндірісінің жоғарғы курсы (1980) бітірген. Еңбек жолын ауылда бастап, универмаг директоры, Республикалық кітап баспасының директоры (1973–79), “Қазақфильм” киностудиясында көркем кино директоры (1979–2000), 2001 жылдан “Арыс” баспасында редактор. Алғашқы әңгімесі “Жолда” деген атпен 1959 жылы “Октябрь туы” газетінде жарияланған. “Насихат Сүгірұлы” (2001), “Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясы” (2002), “Банды Аманғали ісі” (2004), “Аңсау” (2004) кітаптары жарық көрген. “Сұрасаң – менің атым Аманғали” деректі фильмінің авторы.

Қазақстан Журналистері одағының мүшесі.

ҚАЙСАР АЗАМАТТЫҢ ҚАЙҒЫЛЫ ТАҒДЫРЫ

Кешегі өткен ХХ ғасыр, әсіресе оның бірінші жартысы, қазақ халқы үшін қайғы-қасіреті де көл-көсір, қайшылығы да мол болған бір кезең ғой. Замана желі қырық құбылған сол кезеңде талай-талай тарлан азаматтардың алтын басы саудаға түсіп, әлдекімдердің еріккенде ермек етер добына айналған шақ та болған.

Мен өткен жолы Ләтифолла Қапашевтің “Банды” Аманғалидың ісі” атты қолжазбасымен танысқанымда, соған тағы да көзім жете түсіп, тағдыр тәлкегіне ұшыраған Аманғали Кенжахметұлы туралы сол еңбектің шығуына шын тілектестік білдіргенмін. Баспа ұстап отырған азаматтар да үлкен түсіністікпен қарап, сол қолжазбаны кітап етіп шығарып, есімі ел аузынан түспей келе жатқан қазақтың бір өнші, серісін қалың жұртпен қайта қауыштырған-ды.

Аты ел аузында жүргенмен, заты өлі көмескі қалып келе жатқан мұндай тұлғалар қаншама?! Солардың бірі әйгілі “Шайтанқара” өнінің авторы Ерғали Аязбайұлы еді. Е. Аязбайұлының ел сүйсінер ерен өнші болғанын, оның осы аттас өні де, сол әнді орындаушылар да, тіпті құлағы бір шалып қалған тыңдаушылар да өлі күнге куәландырып келеді. Бұл – Хамзекеннің (кәдімгі Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, белгілі жазушы Хамза Есенжановтың) “Ақ Жайық” романында дос-дұшпаны сүйсіне сөз қылатын, айызы қана өңгіме қылатын Ерғали ғой, жарықтық! Кешегі Кеңес өкіметі жылдарында, талай жұрт талай топта шырқатқанмен, иесі а талмай келген өннің авторы. Патша заманында “барымташы, конокрад” атанып, Кеңес үкіметін Таловка аймағында құрысқан: ақыры екі ұлымен қоса атып жіберген, қайран Ерғали ғой бұл!

Осындай қайсар азаматтың қайғылы тағдыры туралы жазылған шығарма қайткен күнде де жұртына табысуы керек деп ойлаймын. Және соған бек сенемін.

Қаламгер бұл кітапқа өзінің “Мінгені Ерғалидың “Шайтанқара” атты зерттеу еңбегін ғана енгізіп қоймай, қайран азаматтың қадірін ел-жұрты ұға түссін деп, бұған ақын Қ. Иманғалиевтің “Ерғали туралы дастаны” мен белгілі қаламгер Р. Отарбаевтың “Шайтанқара” атты әңгімесін қоса бергені де орынды болған.

Тағы бір айтулы азаматынмен қайта қауышқаның құтты болсын, оқырман!

Қажығали МҰХАНБЕТҚАЛИҰЛЫ,

жазушы,

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері

СӨЗ БАСЫ

Оқырман қауымның қолына тиіп отырған осынау шағын кітап заманында әрі әнші, әрі батыр атанған Ерғали Аязбайұлының (1869–1929) ғұмырнамасы мен іс-қарекеттерінен тың мағлұматтарды һәм жаңа деректерді баяндайды.

Алдымен, Ерғали Аязбайұлының өмірдегі іс-қарекеттері мен өмірбаянына орын берілді. Бұл – негізінен, мұрағатта жетпіс жылдан артық уақыт сақталған Ерғали Аязбайұлының “қылмысты ісіндегі” өз аузынан жазылып алынған деректер. Әрісі патша заманында, әсіресе казак-орыстарға деген қысастықтан туындаған, кектену нәтижесінде “барымташы-конкрад” атанып, ал берісі өзінің туған ауданы Таловка аймағында Кеңес өкіметін орнатуға, оның тұрақты қалыптасуына атсалықсан, ішкі-сыртқы жаулардан қызғыштай қорғап, бірақ кейін арызданушылар мен арандатушылардың өрекеттерінен “қызыл террордың” қолымен “банды” атануына мәжбүр еткізіп, жұмсаған қолдан да, торыған жолдан да ұстатпаған соң, алдау-арбау тәсілі арқылы мойнын игізіп, темір тордың ар жағындағы зынданға қамап, оған өзінің екі ұлын бірдей қосып, ақыры көзін құртты. Міне, осылардың бәріне мұрағаттық құжаттар дәлел, солар куә. Әуелі жасы келген адам ретінде ағынан жарылып, “барлық шындықты айтсаңыз, берілетін жаза да жеңіл болады” деп азғырып, өзіне айтқызып, соңынан оның бәрін мойнына айып ретінде тағып, ақыры Ерғалиды өлтіріп тынды.

Міне, сол архив деректерін осы еңбегімізге арқау еттік.

Бұл өзі бір таңғаларлықтай, күтпеген жерден табылған деректер болды. Шынымды айтсам, Ерғали өнін талай рет естіп те, тіпті керек десеңіз, өзіміз анда-санда бас қосқан жерде оның сөздерін өзгертіп:

*“Осыдан осы олжа бойға сіңсе,
Тағысын тағы алармыз, қосшы бала...” —*

деп, шырқап жүрген “Шайтанқара” әнінің авторы Ерғалидың архивтік ісінің үстінен түсем деп ешбір ойлаған емеспін. Менің мұрағаттан іздегенім Атыраудың, әсіресе Нарын құмының бөрісі де серісі, “банды” атанған Аманғали Кенжахметұлының архивтік ісі болатын.

Онымен Алматыда ҚР Бас прокуратура ғимаратында 1993 ж. желтоқсан айында танысуға мүмкіндік туды. Оның өзі үлкен дүние болды да, аталмыш іспен танысу бірнеше айларға созылды. Сөйтсе, Ерғали екеуінің “істері” біріккен күйде қалың-қалың он төрт томнан құралған құжаттар жиынтығы екен. Олардың дені араб һәрпімен толтырылған, орыс тілінде жазылғаны да жетерлік.

Атырауда, әсіресе Нарын құмында Аманғали туралы әңгіме көп. Сондай ауызекі әңгімеден Аманғали мен Ерғали кезінде бірге жүріпті ғой дегенді де естігенбіз. Мұрағаттық деректермен танысу барысында осыған көзіміз жетті. Бұл өзі заманында мұндай істерге аса бір маңыз берген, сөйтіп комақты дүниеге айналдырған тергеушінің ісі деп ұқтық, себебі осында айыптылар саны тоқсан бір адамға жеткен. Әйтсе де болған оқиғалар, оған қатысқан адамдар бірін-бірі көбі танымайтындар, оның есесіне ара қашықтықтары бес жүз шақырымдық жерде болған оқиғалар.

Ерғалидың өзінен тергеуші тоғыз күн қатарынан тоғыз рет сұрақ-жауап алған. Біз Ерғалидың сұрақ-жауап хаттамасының мазмұнын ұзынан-ұзақ шұбыртып, жалғастыра бермей, керек жерлеріне қосымша анықтамаларды енгізіп, толықтырып отырдық. Соның көш басында көрнекті жазушы ағамыз Хамза Есенжановтың “Ақ Жайық” романынан үзінді бар. Оған қоса Ерғали Аязбайұлының тексерушіге берген жауаптарының дұрыс-бұрыстығын анықтау үшін сол өңірде болған оқиғаларға байланысты осы тақырыптарға жазылған бірнеше кітаптардың деректерімен салыстырып көріп, шындығына көз жеткіздік, мысалдар ретінде солардан үзінділер келтірдік.

Ол кітаптар мыналар:

1. Чурин Х., Дауылды жылдар. Алматы, 1971.
2. Кенжалиев И., Табылдиев Н., Казталовка – байырғы атамекен. Алматы, 1994.
3. Жұмағазиев И., Жайық шежіресі. Орал, 1995.
4. Ермұратов Х., Шұғылалы өлке. Алматы, 2004.
5. Қ. Исабай. Соңғы ерлік. Алматы, 1971

Міне, осылайша, қосымша авторлардың пайымдауларына сүйендік, мақсатымыз – бас кейіпкеріміз туралы деректердің толығырақ болғанын қаладық. Оған қоса авторлардың қайсыбірі өз естеліктерінде заманның ағымына қарай Ерғали Аязбайұлының атын белгілі себептермен атамаса да, оның сол оқиғалардың бел ортасында жүргені барынша байқалып тұратынын оқырман есіне салғымыз келеді. Біз авторлар пікіріне сараптама жасап, баға беруден аулақпыз. Негізгі міндетіміз болған оқиғалардың шындығын ғана хабарлау, ал баға беруді оқырманның өзіне қалдырдық.

Ерғали туралы осы кезге дейін жазылған, хатқа түскен, халық арасына кең таралған жазба деректер жоқтың қасы. Қолдарыңыздағы кітап нақты деректерге сүйенгендіктен, қиялға баруды жөн санамадық. Одан гөрі хатқа түскен екі дүниені осы кітапқа енгізу Ерғали туралы ұғым-түсінігіміздің көкжиегін кеңіте түседі деп шештік. Сондықтан аталмыш кітабымызға енгізіп отырған қосымша шығарма – Ерғали Аязбайұлы туралы естелік пен ердің серігі, оның пырағы болған “Шайтанқара” жайлы жыр-дастан болды. Кітаптың атын да соған сәйкестірдік. Бұл еңбектің табылуының да өзіндік тарихы бар. Жаңа ғасырдың басында, дәлірек айтсақ, 2001 жылы “Арыс” баспасы Батыс Қазақстан облысы өкімшілігінің тапсырысымен облыстың энциклопедиясын шығаруды қолға алды. Сол кезде аталмыш қордың президенті, ғалым ініміз Ғарифолла Әнес осы істі бірлесіп атқарысуға жұмысқа шақырды. Біз сөйтіп үлкен бір үміт-жігермен сол игілікті істі бастап кеттік. Қордың мұрағатында негізі сонау 1992 жылдан бастап

жиналған мол деректер мен сурет-фотолар бар екен. Сол қағаздарды ретімен дайындау кезінде қолыма бір бөлек бума қағаз тиді. Ашып қарасам, ішінде қол машинкамен басылған “Аязбаев кім болған?” деп төрт бет алғысөз мақаласы, ал оның соңы өлеңмен жазылған отыз беттік ұзақ жыр-дастанның бір данасы екен. Дастанды оқып шыққанымызда, қайсыбір жерінде қате болғанымен, тәп-тәуір дүние екеніне көзіміз жетті. Бір ғажабы, шығарманың авторы не басында, не аяғында жазылмапты, тіпті тиісті жеріне қойылған қолтаңбасы да жоқ. Еңбекті басқа жігіттер де оқып шықты, бірақ кім жазғаны анықталмады. Оралдағы азаматтарға хабарластық, бірақ бұл шығарма облыстық “Орал өңірі”, не “Еділ-Жайық” газеттерінде, болмаса өңірлік “Жас күс” журналында да басылмағаны анық болды.

Дастанды белгілі акын (бүгінде марқұм) Сатыбалды Даумовқа көрсеткенімізде, ол кісі 2000 жылы қайтыс боп кеткен оралдық бір акынның атын атады. “Соның жазған шығармасы болуы мүмкін. Жаздым деп жүруші еді, марқұм”, – деді. Ол кім? Ол – Қибат Иманғалиев. Оны қалай дәлелдейміз? Ол үшін отбасына хабарласып, шығарманың сақталған данасы болса, сонымен салыстыру керек. Сөйтіп 2003 жылдың жазында Қибат Иманғалиев ағамыздың артында қалған Мағжан атты ұлымен хабарласудың сөті түсті. Соңынан оны “Арыс” баспасының редакциясына шақырып, алып келген “Аязбаев туралы аңыз” атты дастанның қолжазба нұсқасымен салыстырдық та, қолжазбалардың сәйкестігіне көзімізді жеткіздік. Сөйтсе бұл дастанмен кезінде тіл мамандары Б. Хасанов, М. Құлмановтар танысыпты. Міне, осылайша авторы да, түпнұсқасы да табылған “Аязбаев туралы аңыз” дастаны осы болатын.

Дастанды еш өзгеріссіз, сол күйінде бердік. Оған оқырман қауым түсіністікпен қарар дейміз. Қолжазба бұрын баспасөз бетін көрмеген екен, сондықтан марқұм болған акын ағамыздың аруағы разы болғай.

Ал екінші “қосымша” шығарма – бұл көрнекті қаламгеріміз Р. Отарбаевтың “Шайтанқара” деп аталатын белгілі әңгімесі. Шығарма Ерғалидың көп жорықтарының біріне арналған.

Ескеретін бір нәрсе – соңғы екі шығармадағы Саржалақ атты екі басқа адам. Осыны оқырман қаперінде сақтағай. Әрине, шығармалардан оқырман Ерғали Аязбайұлының бейнесімен қауышары хақ...

ЕРҒАЛИ ҒҰМЫРЫНЫҢ ТОҒЫЗ КҮНІ

Мемлекеттік сыйлықтың иегері, жазушы Хамза Есенжановтың “Ақ Жайық” романының бас кейіпкері Хакім жорықта түн қатып, ат үстінде келе жатып:

— Ұйқы келгеннен кейін бой сергітейін деп едім... Ұйқыны шайдай ашатын Мұхиттың “Айдайы” сияқты бір айқайлап салатын ән болса, шіркін! Қара түнді қажарып жіберер еді! Осындайда сондай әндерді білмеген де бір қорлық екен. Сіз, отағасы, Ерғали Аязбайұлының әнін білесіз бе? Білсеңіз салып жіберсеңіз қайтеді, ә? Мен салар едім, бірақ сөзін білмеймін, бар болғырдың, — деді ол оң қол жақтағы қазаққа...

— Сонымен, отағасы, Ерғалидың әнін естіген жоқ па едіңіз? — деді Хакім қайталап.

— Ерғалиің қай Ерғали?

— Аязбайдың!

— Жоқ. Ондай адамыңды естігенім жоқ. Әнін де, өзін де білмеймін.

— Ерғали дейтін ер көңілді батыр жігіт еді деседі. Ерегіскен жауының жылқысын қуып ала ма қалай? Өзі кім болса о болсын, әнін айтсаңызшы! Жылқы алып, шаттанып, ат үстінде келе жатқанда, таң ата аспандата салатын әні көрінеді, сабаздың! Бір ауызын ғана білемін өлеңінің:

*Астыма атым мінген “Шайтанқара”,
Жайықтан жылқы айдадым өңшең ала.
Осыдан осы жылқы бойға сіңсе,
Тағысын, тағы айдармыз, қосшы бала!*

Хакім дуда делебесі қозып, қызып алған әншідей-ақ өршеленіп, өлеңнің екінші шумағын жалғастырып жіберді.

Еркін далада бөгеусіз шалкитын ер көңілді тентек ән түнгі дыбыссыз тұнық әуені шарқ ұрып, өресі өрлей берді де:

*Қай қала, мына қала — Теке қала,
Текемет тұр салдырдым теңбіл ала.
Түн жортып, таңмен салдым тентек әнді,
Жаратсан ақ боз үйден шық та қара! — деп көтерді...*

(Есенжанов Х. Ақ Жайық, II кітап. 160-162- бб.)

* * *

Х. Есенжанов келтіріп отырған осы дерекке қоса арғы-бергі уақытта шығып жүрген қазақ ән мәтіндері кітаптарының көбінде бұл әннің тағы бір шумағы бар:

*Оралдың тауы биік, сырты дала,
Ат міндім күрең төбел “Шайтанқара”.
Сыртымнан жамандаған дұшпанымды,
Құдайым кез келтіргей айдалада!*

Бұл ән “Ерғали әні” деп аталады. Таңғаларлығы Аязбайұлы деп айтылмайды. Неге?. . Сәл сабыр, сәл шыдам... Иә, сонымен Ерғали Аязбайұлы кім болды?..

...1928 жыл, 9-ақпан. Орал қаласының ГПУ тергеушісі Тюменов (мүмкін Төменов) айыпкер ретінде түрмеде отырған Ерғали Аязбайұлынан жауап алады. Сонда Ерғали өзінің ғұмырбаяны мен іс-әрекеттері туралы былай хабарлайды:

“...Туған жерім — Орал губерниясы, Бөкей уезі, Таловка ауданы, Бостандық ауылы. Жасым 59-да, руым Алаша, шала сауатым бар, жәй шаруамын, отбасымызда сегіз адам...

Бұдан бұрын, яғни патша үкіметі кезінде мен жиырма екі жасымнан бастап қацқын атанып, жат жерде бас сауғаладым. Оның себебі мынау. Ескі танысым Овчинников деген бай казак-орыстың жылқысынан бір аты жоғалған, соны ол менен көрді. Сөйтіп оның табынында жүрген менің бір атымды бермей қойғаны. Осыған ерегіскен мен керісінше

оның үш атын жетегіме алдым да, Астрахан губерниясына асып кеттім. Сондықтан ол мені “барымташы, конокрад” деп соңыма адамдарын салып қойды. Шамамен 1891 жылдан Ақпан төңкерісіне шейін бой тасалап со жақта болдым. Таловка ауданында тұратын үйіме тек 15-20 күнде түнделетіп қана қатынап тұрдым. Шаруамда екі бұзаулы сиыр, бір ат, бір түйе болды, үй-ішім сонымен күнелтті. Ақпан төңкерісінен кейін мен үйіме оралдым да, өз шаруаммен айналыстым...

...1918 жылы қаңтар айында Орда қаласынан біздің Таловкаға Панасюк деген бір орыс (атын білмеймін) Кеңес өкіметін ұйымдастырушы ретінде келіп, өзіне мені, Иван Панченконы, Новиков, Андриянов деген ауылдастарды жасырын жинап, бізге негізгі мақсатын айтты. “Кеңес өкіметін орнатуға көмектесіңдер”, – деді. Біз келістік...” (ҚР Бас Прокуратурасының архиві; N 67118/ 192-іс, том, 12, 60–110-б.б.)

* * *

Осы оқиғаны Хамит Чурин (1901–1979) “Дауылды жылдар” атты кітабында былай баяндайды:

“...1918 жыл. Қылшылдаған январь айының іші. Александров–Гай станциясында поездан бір адам түседі де, Таловкаға тартады. Майданнан жанадан қайтқан Ефим Панченконың үйіне келіп түседі.

Иван мен Ефим Панченко дейтін ағайынды екі жігіт болатын. Иван майданнан қайтқан унтер-офицер еді де, ағасы Ефим қатардағы солдат болатын. Бұлар империалистік соғыс басталып, армия қатарына алынғанша қазақ байларында жалшылықта жүрді, қазақша тілді де жақсы білетін... Ефим Панченконың айтуынша, оның үйіне келіп түскен қонақ бейтаныс адам болып шығады. Бұл Панасюк деген еді.

Ол есігінің алдында тұрған Ефимге келіп:

– Бұл селода қонақ үй бар ма? – деп сұрайды. Ефим мұнда арнаулы қонақ үйдің жоқтығын айтады.

— Біздің үйге түсіңіз. Үй кең. Бай адамдар емеспіз, өйткенмен бірер қонақты көтерер халіміз бар, — дейді оған Ефим. Үйге кіріп жайласып отырғаннан кейін жөн сұрасады.

— Қымбатты қонағым, таныса отырайық, — мен Ефим Яковлевич Панченко дейтін кедей шаруамын. Майданнан жақында ғана қайттым. Осы Таловканың тұрғынымын. Ал өзіңіз кім боласыз?

— Менің фамилиям — Панасюк. Астраханнан келемін. Мұғаліммін. Қалала тұрмыс қиын болып кетті. Сондықтан қазақ сахарасынан мұғалімдік жұмыс табылмас па екен деп едім...

Уездегі хал-жағдайды сұрастыра отырып:

— Мұнда өзі тиыштық қой?.. Большевиктер жоқ сияқты ғой? — деп сұрайды Панасюк.

— Шүкір құдайға...

Бір кезде Иван келіп сәлемдеседі.

— Бұл жерде большевиктердің жоқтығына қонағымыз қуанып отыр, — дейді Ефим інісіне қарап көзін қысып.

— Большевиктер мұнда келе алмас! — деп паңдана түседі Иван.

Бұл күні бұлар біріне-бірі сене алмай, біраз арбасып отырып тарасады. Келесі күні қонақ мекемелерді аралап, көшедегі әр түрлі адамдардың сөздеріне құлақ сала жүріп, Панченколардың кім екенін анықтап біліп, үйге келеді. Кешкі тамақтан кейін қонақ:

— Жергілікті өкімет елге тым беделді болса керек, өздерінің қарулы отряды да жоқ көрінеді ғой.

— Мұнда екі-үш милиционері бар, бірақ олардың сүйенер күші Сломихинда. Онда казак атты әскерлерінің бөлімі бар, — дейді Панченко

— Сломихин қанша жер?

— 35 шақырым.

— Ефим Яковлевич, мен ертең ауылдарға шықсам деймін, бірақ қазақша білмеймін. Сіз қазақша жақсы білетін көрінесіз, менімен бірге ауылды аралап қайтуға қалай қарайсыз?

— Қандай жұмыспен?

— Мен өзім мұғалімдігімнің үстіне жазатыным да бар. Этнографпын, — дейді Панасюк, — қазақ халқының ауыз әдебиетін: ертегілерін, аңыздарын жинағым келеді... Біраз ертегілер жазып алып қайтсақ?

— Онда ауылға шығып өуре болудың қажеті жоқ, қазақтың ертегі, аңыздарын менен сұраңыз, мен-ақ айтып берейін.

— Рас па? Көне, айтып көріңізші?

— “Ертеде ерте-ерте екен, ешкі құйрығы келте екен” деп Панченко ертегіні шұбырта жөнеледі. Бір ертегіні айтып болғаннан кейін, оны орысша айтып беріп отырады. Алғашында қағаз, қарындашын алып жаза бастаған “этнограф” үш-төрт ертегіден кейін жалығып, тыңдаудан қалып, қағазды ысырып қойып, ойы әлдеқайда болып отырады. Онысын сезген Панченко ертегілерді қазақша шұбыртып айта береді. Бір кезде Иван кіріп келеді, Ефим оған карап көзін қысып қойып:

— Бұл жолдас этнограф екен, қазақ халқының мақал-мәтелдерін, ертегілерін жинай келіпті, — деп орысша айтады да, қазақша:

— Бір теңге беріп жырлатып, мың теңге беріп қойдыра алмай отырған жайы бар қонақтың, — дейді.

— Өтірік ертегіні қоялық, — дейді Иван, — шын ертегіге көшелік, Панасюк жолдас. Осы арбасқанымыз да жетер. Сіз, әрине, жұмыс іздеп, болмаса ертегі жинауға келген жоқсыз. Уақытты босқа өткізбейік. Не істеуіміз керек? Соны айтыңыз. Сіз большевиксіз ғой?

— Мені большевик деуге қандай правоңыз бар, мен интеллигентпін. Маған большевиктің де, меньшевиктің де, эсердің де, бөрінің де керегі жоқ, — деп безектейді Панасюк.

— Кешіріңіз, — дейді Иван, — сақтығыңыз жақсы-ақ, бірақ бізден сақтанбай-ақ қойыңыз. Біз партияда жоқпыз. Бірақ большевиктерді жақтайтын адамдармыз. Осындағы өкімет органдарының басшыларын тұтқынға алып, өкімет билігін өз қолымызға алғалы отырмыз. Бұл туралы қандай кеңес бересіз?

Панасюк шынын айтады.

– Мен, жолдастар, Астрахань партия комитетінің уәкілімін. 1917 жылдан большевиктер партиясының мүшесімін. Өзім жұмысшымын. Партия комитеті бұл уездің ерекше ауыр жағдайда екенін ескеріп, мені осында партизан отрядын ұйымдастыруға жіберді. Бұған мүмкіндік бар ма мұнда?

– Бар, – деседі ағайынды Панченколар.

– Сенімді жігіттерін қанша?

– Әзірге 15 жігіт дайын деуге болады.

– Қазақтар бар ма?

– Бар.

– Олар кімдер? Сенімді адамдар ма?

– Сенімді адамдар: С. Жақыпов, Қаюм, У. Жұмасейітов, Т. Сағатдинов, Қ. Жәрдемалиев. Ал бұлар өз сондарына толып жатқан сенімді адамдарды ерте алатын жігіттер.

– Өте жақсы, – дейді Панасюк, – орыстардан кімдер бар?

– Орыстардан ағайынды екеуіміз, Т. Рудоманов, И. Рысин, Захар Старостин, т. б...

...Ауылдарда кедейлер арасында жұмыс жүргізу өте керек болады. Қазақ кедейлерін Қызыл гвардияға көбірек тарту керек, сонда ғана біздің жеңісіміз баянды болады.

– Халықтың көпшілігі қазақ болған Таловка уезі отрядтың көпшілігі де қазақ болғаны дұрыс. Әйтпесе, байлар, ұлтшылдар уезімізді орыстар басып алды деп үгіт таратып, халықты Совет өкіметіне қарсы қояды. Мұны осы бастан ескеруіміз керек. Ал қазір жергілікті өкімет органдарын құлатып, билікті Совдеп қолына көшіруге жағдай пісіп жеткен жоқ...

– Қару-жарақты қайдан аламыз? – деп сұрады Иван Панченко.

– Бұл қиын жағдай... Мұны мен шешуім керек. Мен Савинкаға барып, ондағы отряд бастығымен сөйлесіп көрейін... Ал сендер отрядқа тартатын жігіттерді даярлай беріндер. Бірақ үлкен сақтық керек. Өздерінді де, адамдарды да сақтай біліндер. Ешбір күдік тудырмандар. Бұл жолы мені өздеріңнен басқа адам білмейтін болсын...”.

35444200

Ф. СЛАНОВ АТЫНДАҒЫ
ОБЛЫСТЫҚ ҒЫЛЫМИ
ӘМБЕБАП КІТАПХАНА

“...Бұл кезде Таловкада ақ гвардияшылар үкіметі билік құрып тұрған, — деп Ерғали Аязбайұлы ойын жалғастырады, — Олардың бастығы “Федр” деген бұркеншік атты кулак (фамилиясын білмеймін), қазір де тірі, сол Таловкада тұрады. Мен жиналысқа танысым Қажымұрат Түржановты, ағайыным Бисен Тілеповты ертіп бардым. Әлгі Панасюк өзі тұрған қыстауда жиналыс ашып, Кеңес өкіметін қалай ұйымдастыру керектігін айтып, түсіндірген кезде Федр бастаған кулактар біліп қалып бізді қарудың күшімен қуып таратты. Біз тек қарауылдың көмегімен өрең қашып құтылдык. Бірақ соңынан үгітпен, біраз жарлы-жақыбайларды жинап жиналыс өткіздік. Сол жиналыста олар мені ақ гвардияшыларға қарсы күресетін ерікті отрядтың комиссары етіп сайлады, ал Панченко Иван ревком төрағасы болды. Ертесінде бәріміз аудан аралап, ауыл кеңестерін ұйымдастыруға жолсапарға шығып кеттік...”

Араға біраз күн салып оралғанда естігенім: баяғы Федр Джудаевич бастаған ақтар тобы, ішінде Иван Докерев, Фатғулла Тұхватуллин, тағы басқалар бар Панасюкті өз пәтерінде ұстап, соңынан өлтіріпті, ал ревком И. Панченко өрең қашып құтылған. Сөйтіп Таловкада қайта ақтар үкіметі орнапты...

...Соңынан ж. Г.Нестеров Ново-Узен отрядын, 45 адамды бастан келді, бізге ағайынды Сәбитовтер: Салық, Бұқай, Фатых дегендер қосылды. Тобымыз саны 25 адам болдык. Содан наурыз айының бесіне қараған түнде шабуыл бастан, таң ата Таловкаға ие болдык. Сол күні Г. Нестеров халықты жинап жиналыс ашты. Біз Панченко екеуіміз баяғыша қайта сайландык. Ревкомның қарауында он алты адамнан тұратын қаруланған еріктілер тобы болды...

Осылайша Таловка үш рет қолдан-қолға көшті. Талай жанның мойындары қылышқа қыркылды, жүректері қанға бөктірілді. Сөйтіп 12 мамыр 1918 жылы ақтар қайтадан Таловканы алды. Сәбитовтер тобы 6 адам өрең қашып құтылыпты. Мен ол кезде командировкада болғам. Иван Панченко, Новиковтар бар 62 адам тұтқындалыпты, оның

60-ы қылыштан өлтірілген. Мамырдан қазан айына шейін біз ағайыным Бисен Тіленов екеуіміз ақтардың террорынан қашып, жасырынуға мәжбүр болдық... ” (Сонда)

* * *

Енді осы оқиғалардың тағы бір куәгерін тыңдап көрелік. Ол Жұмағали Избасаров, өзінің “Жауынгерлік жастық шақтан” атты мақаласында былай дейді:

“...Тап осы кезде, яғни 1918 жылдың февраль айында Астрахань Совдепінің өкілі Панасюк Таловкаға келгенде, мұны есіте сала Уақытша үкіметтің жергілікті өкілдері оны қамауға алып, өз беттерімен соттамақ болды. Панасюкті қамауға алғаннан кейін уақытша үкіметтің өкілдері Орда қаласына бай баласы Нұғыман Жұмалиевті жіберіп, Панасюктің үстінен өтірік материал жинап, айыптамақ болды. Н. Жұмалиев Ордадағы бұрынғы патша чиновниктері М. Чумбалов, Б. Ниязов дегендермен ақылдасып, жалған айыптау материалын жасап алып, Панасюкті Совдептің уәкілі емес, қайдағы бір қашқын ұры, тонаушы деп көрсетті. Мен мұны өз құлағыммен естідім, Панасюкті он адам қолдарына наған, жалаңаш қылыш ұстап, ортаға алып, Мералі правительдің қорасына жиналған көп адамның ішіне айдап келді. Сол кезде Жұмалиев Панасюкті айыптап сөз сөйледі, өтірік жала жауып, аitudы ұсынды. Жиналғандардың көпшілігі бай саудагерлер, патша үкіметінің чиновниктері еді. Олар Панасюкті ату керек деген қаулы алып, Таловка селосының күн шығыс жағына жарты километрдей жерге алып барып кешқұрым атып тастады. Мен бұл большевиктің өліміне қатты қайғырдым, менің әкемді де осылай атады ғой деп қауіптендім. Әкем сол кезде жиналыс болған қораның ішіндегі бір сарайда қамалып жатыр еді.

Ол кезде байлар, кулактар, саудагерлер кімде-кім Совдепте істесе, қолына қару алып Совет өкіметін қорғаса болғаны, оның бәрін тонаушы, бұзық деп есептеді.

Жоғарыда айтылған жиналыс болар алдында Уақытша үкіметтің жергілікті өкілдерінің Панасюкті атуға ойлары бар екендігін білген Избасар Камалов, менің әкем,

Серікқали Жакыпов және Бағави Мифтахутдинов Уақытша үкіметтің Таловкадағы комиссарына барып, ішінде мен де бармын, Панасюкті қамаудан босатуды талап еттік. Осы кезде қолдарында винтовкасы бар екі адам келіп, бұлар Уақытша үкіметтің шабармандары, қарамай бөшкесінің үстінде сөйлеп тұрған І. Камаловты құлатып түсіріп, Мифтахутдинов екеуін тұтқынға алды, айдап апарып сарайға қамады.

Ақ бандылар Панасюкті соттап жатқан кезде біздің, яғни большевиктер жақтас адамдар тобының бірнеше адамы Самар губерниясының карауындағы Новоузенск және Алғай қаласына көмек сұрау үшін тығыз аттанды. Новоузенскіден келген қызыл гвардияшылар отряды Таловкада тәртіп орнатты. Біздің большевиктік топтың көмегімен Панасюкті атқандарды ұстап алып, оларға тиісті жазасын берді. Сосын қалада митинг шақырылып, қала халқына түсінік берілді, митингте отряд бастығы Г. Нестеров сөз сөйлеп, Совет өкіметінің сол кездегі хал-жайымен таныстырды. Сол жиналыс үстінде қала еңбекшілері революциялық соғыс комитетін құруды ұйғарды. Бұл комитеттің құрамына енгендер мына жолдастар еді: Иван Панченко ревком председателі, 1918 жылы май айында ақтар қолынан қаза тапты, І. Камалов орынбасары, ревком мүшелері: С. Жакыпов, Б. Мифтахутдинов, И. Рысин, З. Старостин, Т. Рудоманов, Ж. Избасаров, Е. Панченко және басқалар. Сөйтіп, Таловка уезінде бүкіл өкімет ревком қолына көшті. Ревком құрылысымен-ақ тығыз іске кірісті. Ең алдымен болыстарға ревком мүшелерін жіберіп, болыстық Совдеп ұйымдастырылды. Болыстық Совдептер құрамына батырақтар мен кедейлер тартылды. Сөйтіп Таловка уезінде 1918 жылы март айында Совет өкіметі орнады...”

* * *

Ал осы оқиғаны тарихшы Исатай Кенжалиев (1927 ж.т.) аталмыш еңбегінде былай түсіндіреді: “...П. Панасюк деген кім? Шынында да оның қолында Ленин берген мандат болған ба? Әлде оны Таловкаға Астрахань губкомы

жіберген бе? Әрине, әр уезге Ленинің мандат бермейтіні тағы анық... Бөкей облысында Совет өкіметін өз қолымен орнатқан адамдар — Бөкей облатком төрағасы С. Милютин, хатшысы П. Варламов 1920 ж. қазанда Орынбордағы Қазақ АССР Аткару комитетіне 1918–20 жылдардағы Таловка қисымындағы саяси жағдай туралы жолдаған баяндамасында: “1918 жылы қаңтарда қайдан келгені белгісіз Панасюк деген алаяқ Ордаға келіп, түк бітірмей, одан әрі жауыздықтар болып жатқан Таловка қисымына кетті” делінген. Осы баяндамада сол кезде Таловкада екі саяси ағым болғаны, оның анархистік, дәлірек айтқанда, бандиттік мол әрекет еткені көрсетілген.

...Жоғарыда аты аталған авторлардың бірі Ф. Сәлімов одан әрі оқиғаның дамуын былайша баяндайды: “Панасюктің өліміне қатты қиналып, Рудомановтың үйінде мәслихаттасып, Новоузенск Советінің төрағасы Чугенковқа хат жазып, И. Панченко, Рысин, Новиковтарды аттандырдық. Бір жетіден кейін қалаға мылтықпен қаруланғандар, Шортандыдан соғыс комиссары Гавриил Нестеров бір взвод солдатымен келіп, 15–16 адамды тұтқындады. Ертеңіне 2 татар, 4 орыс, 4 таушеркешті Панасюк атылған алаңға алып шығып, бір дүркін оқпен атып тастады. Сол күні кешке ревком сайланды. Төрағасы Иван Панченко, орынбасары Серікқали Жұқыпов, мүшелері: Б. Мифтахутденов, І. Камалов, И. Неверов, И. Рысин, Ж. Избасаров, З. Старостин, т. б. тағайындалды...” — дейді.

Бұл айтылғандарға біздің маман тарихшы ретінде берер жауабымыз біреу-ақ — олар ел талаумен айналысқан.

...Сонымен Таловкада нағыз Совет өкіметі орнады деп айта аламыз ба? Өз халқын тонаған “өкіметті” өкімет деуге бола ма? Анығында Панасюк, Панченко сияқты әпербақан “қызыл көздер” аңқау елге арамза молда болып, 15–16 қарулы тобымен жергілікті өкімет билігін күшпен тартып алған. Екінші рет Алмалы, Шортандының орыстарына сүйеніп, қайтадан билікті қолға алып, террор жүргізіп, бейбіт халықты қанға бөктірген. Ақыр соңында Таловка

жеріне, оның тұрғындарына талай қайғы-қасірет әкелген өздері де өлім құшты.

Е. Панченко мен оның сыбайластарының қылмыстық істері Бөкей облыстық Советінің I, III, IV съездерінде өңгіме болғаны белгілі. Милютин, Варламов баяндамаларында Е. Панченко ағасының өліміне Таловка қисымы тұрғындарының бәрі кінәлі деп, бейбіт тұрғындардан құн қуып, бандитизммен шұғылданғаны айтылған. Олар тұтқынға алынғанмен, 4-армиядағы Нестеров сияқты жақсы таныстарына сүйене отырып, жауапкершіліктен құтылып кетті, бандитизмін жалғастыра берді. Енді олар тіптен жауапты қызметкерлерді де ұстай бастады. Ал Таловкаға жақын жерде тұрған 4-армия отрядтары мен Новоузенск ерекше бөліміне арқа сүйеген Нестеров қисымда өз тәртібін орнатып, атком басшыларының кейбірін тұтқынға алды... Осындай шым-шытырық заманда Ерғали Аязбаевтың:

*“Заманның мынау жалған шолағында,
Жөн таппай надандықпен адасамын”, —*

дегеніндей, небір қайратты, пысық жігіттер ел ішіндегі ылаң, талау, жік-жікке бөліну салдарынан қауіпті жолға түскен. Оған Ерғали, Ахонғали сияқты арқалы, атақты өнер адамдарының өмірі, тағдыры куә. Талантқа табынып үйренген халқымыз бұларды “банды” деген жаман атқа кимайды”.

* * *

Ал бөксейлік (астрахандық) тарихшы Х. Ермұратов (1893 – 1979) “Шұғылалы өлке” кітабында:

“...Жаңа құрылған Совет өкіметі органдарының алғашқы қадамдарын кедейлер мен еңбекші шаруалар қуанышпен қарсы алды, шығарған қаулы-қарарларын шын ықыласпен мақұлдады, ал байлар, саудагерлер, чиновниктер қарсы болды. Олар революциялық комитет пен Халық Комиссарлары Советінің жұмыстарына

зиянкестік жасауға тырысты. Ал ревком еңбекшілер арасында большевиктердің саясатын түсіндіру жөнінде үгіт жұмысын бұрынғыдан да күшейтуге кірісті. Бұл үшін үгітші-насихатшы болуға қабілетті адамдар іріктеліп алынды, ауылдарға барған олар көпшілік арасында түсінік жұмыстарын жүргізіп, ауылдық және болыстық Советтер ұйымдастырды.

Мұндай жұмыстар 1918 жылдың басынан көктемге дейін Бөкей даласының барлық ауылдарында тынбастан жүргізіліп жатты. Ірі темір жол поселкесі Жәнібекте Совет өкіметі бұл өңірде бәрінен бұрын орнады. Бұл кезде Астраханнан Жәнібекке большевик Михайлов келген еді. Ол село тұрғындарының революциялық қозғалысын басқарды. Соның нәтижесінде Уақытша үкімет өкілдігі жойылып, оның орнына жұмысшылар мен шаруалар Советі құрылды. Ал Таловка шағындау поселке бола тұрса да, географиялық жағынан Бөкей облысының солтүстігінде Орал губерниясымен шектес Таловка уезінің өкімшілік орталығы.

Поселок тұрғындары орыс және қазақ аралас, көпшілігі кедейлер болатын. Солардың ішінде ағайынды Иван мен Ефим Панченколар поселкеде Уақытша өкімет органын құлатып, Совет өкіметін орнатуды ойлады. Сол кезде Таловкаға қызыл гвардияшыл отряд құру тапсырмасымен Астраханнан большевик Панасюк келді. Ол Панченко үйінде пәтерде тұрып, қызыл гвардия отрядын ұйымдастыруға кіріседі. Оған ең алдымен ағайынды Панченколар, солдат И. Рысин, З. Старостин, қазақ кедейлерінен С. Жақыпов, У. Жұмасейітов, Х. Жәрдемалиев, т. б. жазылды. Отряд бастығы болып И. Панченко тағайындалды. Отрядта 25-тен астам қаруланған жауынгер болды. Большевик Панасюк пен отряд бастығы Панченко поселкедегі Земство өкіметінің бастықтарын күшпен қамауға алды. Сосын поселкенің барлық тұрғындарын жинап, жиналыс жасады. Земство өкіметі жойылып, оның орнына Революциялық Комитет құрылғаны жарияланды... ”, – дейді тарихшы Х. Ермұратов...

Ал белгілі өлкетанушы, Қазақстанға еңбегі сіңген мұғалім, еңбек ардагері, ұстаз Иманбай Жұмағазиев (1896—1969) “Жайық шежіресі” атты кітабында Таловка өңіріндегі сол кезеңдегі болған оқиғаларды молынан келтіріп, былай баяндайды:

“... 1918 жылдың көктемі. Таловканы большевиктер алып Совет құрған кез. Біздің N3 волисполком ауыл-ауылдан кедей батырақтан өкіл жіберуді сұрады. Біздің “Жамантай түбек” деген ауылдан Исабеков Бекмұқан деген кедей және мені, астымызға ат мінгізіп, болысқа өкіл жіберді. Волисполком кеңсесі “Мереке” көлінде. Келдік. Кеңсе толған өкім. Волисполкомның 15 мүшесі өздері мәжіліс өткізіп жатыр екен. Бекмұқан екеуміз мәлім болдық та, сыртта отырған көпке қосылдық. Халық көп жиналған екен. Байқаймын, атақты байлар көрінбейді. Жиналғандар — ұсақ байлар, орташалар, шаруалар, кедейлер, байлардың шабармандары мен айдапсалдары.

Біраздан соң волисполком мүшелері келіп жиналыс ашты. Исмагулов Хайрош байларға прогрессивный налог түскенін жариялап, кімдерге неше сом налог мөлшерленген тізімін оқыды. Көп ішінен біреу Исмагулов Хайроштен:

— Бұл не деген налог? — деп сұрады.

— Бұл простой налог, — деп күлді Хайрош.

— Мә, саған простой налог! — деп Хайрошты біреу қамшымен тартып жіберді. Жұрт ду көтерілді. Сарт та сұрт қамшы. Кім кімді соғып жатқаны белгісіз...

Менің совет үкіметіне қызмет етуім осыдан басталды. Біздің N3 Волисполком кеңсесі тұрған жер шабындық ортасы еді, соны қырға “Сағыналы каройға” көшіру тиіс деген көпшілік қаулысын уездік исполкомге бекіттіру үшін мені жіберді. Уездік исполком төрағасы Иван Панченко орта бойлы, ашаң бетті, арықтау жігіт екен. Секретары жалаң аяқ Иван екен. Панченко менің әкелген қағазымды секретарына берді де, өзі шығып кетті. Иван қағазды оқыды да, қағаз жазып, конвертке салып, сыртына N3 болысқа адрес жазды. Конвертті маған беріп жатып “перекочуйте”

деді... Содан кейін мені біздің N3 болысқа бөлінген 400 пұт астықты өкелуге жұмсады, қасыма бір адамды қосты. Он жеті түйе арба лау жиып Таловкаға бардық. Астықты тиедік, паромнан өткіздік. Оны тізім бойынша кедейлерге үлестіріп беру де маған жүктелді. Оны да орындадым... Менің істегендерім осылар сияқты жұмыстар болды.

Пішендік басталуға таяу кез. Бір күні Таловканы ақтар алыпты, участковый Комитет обороны құрылып, председателі Мұхамбетрахим Қарабаев тұрыпты деп естідік. Артынша волостной исполком мүшелерін Таловкаға шақырған шапқыншы да келді. Келесі күні Қарабала Ғаббасов, Медет Идрисов, Қажғали Мырзағалиев және мен төртеуіміз Таловкаға жүрдік. Мүрсел Оспанов Қамыстыкөл, Саралжын жақтағы байлардан налог жинауға қырға шығып кеткен еді. Ол байлардан налогін жинап, кеңсеге бет алып, жайлаудағы алашаларға келіп қонып жатқанда, сонынан байлардың жұмсаған адамдары қуып келіп, Мүрселді сабап-сабап, бар ақшасын тартып әкеткен. Ақтармен астыртын байланыс жасап тұрған байлар Таловканы ақтар алғанын сол күні естіген екен. Мүрсел бұдан бейхабар. Таловканы ақтар алғанын кеңсеге келген соң естіп, артымыздан қуып жетті. Болған оқиғаны айтты. Ұйықтап жатқанда бассалып ұстап 3-4 кісі емін-еркін қамшылаған екен. Таңбасын көрсетті, үсті-басын көкала қойдай етіп таңбалапты. Мүрсел – екі қолы шолақ (қу жұдырық), бір көзі, соқыр, мүтедек адам. Аянышты болды, бірақ қолдан келер ештеңе жоқ.. “Барған соң жәбірінді айт, таңбаңды көрсет. М. Қарабаев өзіндей мұғалім-учитель ғой” дестік. Сосын председатель Қарабаевқа сәлем бердік. Мүрсел жәбірін айтып, таңбасын көрсетті. Мұхамедрахим оған:

– От имени советской власти, вы грабители народа. Иди вон, – деп, Мүрселді кеңседен қуып шығартты... Қалғандарымызға ала көзімен қарап:

– Большевиктер өмір сүре алмайды. Жоқ болуының алды – осы. Жан-жақтан қоршап келе жатқанын өздерің де естіп жүрген шығарсыз. Халықты түсіндіріп, большевикке тілектес емес адамдардан волисполком оборонын

басқаратын адамдар сайлатыңыз. Сайлаған кісілерге істеріңізді тапсырыңдар. Большевиктерге көмектеспендер, — деп үгіттеп бізді қайтарды.

Ертеңіне “Қаройға” келдік. Жиналған байлар Волик обороны N3 волостқа председателдікке Сапарғали Мералиевті қойды...

Бір күні уездік советтің мәжілісі болатын болды. Мәжіліске келе жатқанда Избасар маған реті келсе сені Сапарғалидың жаздай тегін шабарман жасағанын жасырма және ана 12 адамды аман алып қалған қағазыңды көрсет, ол саған пайдалы қағаз деген.

Мәжіліс ашарда Ефим Панченко қысқаша сөз сөйледі. Сөзінің көбі ақтардың халыққа тиген зияны, большевиктерді аяусыз қырғаны туралы болды. Сөзінің соңында, біздің арамызда кешегі ақтарға араласқан кісі болмасын, болса қазір айтсын, жасырмасын. Соңынан білінсе жаман болады, — деді.

Ала жаздай ақтардан қашқын болған, туған-туысқандарын ақтар өлтіріп, тумасы Иванды ақтар өлтірген, Ефим бәрі де ашулы, көздері қанталаған жүздеріне тіке қарай алмайсың. Адам өлтіру оларға шыбын өлтірумен бірдей. Ефим әлгі сөзді айтқанда шошып кеттім. Избасармен қатар отыр едім. Маған айт дегендей етті, орнымнан тұрып мен дей бергенімде-ақ қарақалпақтар нағыз жауымыз табылды дегендей маған қарай ежірейісе бастады. Избасар тұрып сөйлеп жатыр, іште де, сыртта да қатты-қатты дауыстар көтерілді. Бір кезде есіктің ілгешегін жұлып сырттан адамдар келді. У-шу, оның сөзін естіртер емес, бәрі қатар сөйлеп жатыр. Ефим столды соғып, жұртты тыныштандырды.

— Түсіндіріңізші, — деді.

Мен қағазымды Ефимге ұсындым. Ол секретарына оқы деді. Оқыды. Тізімнен аты аталған кезде мен, мен деп кеуделеріне соғып тұрды. Осы бала біз үшін жанын қиып қызмет етті, біздерге хабарлады. Біздер елден қашып кеттік, бұл бала болмағанда бәріміз де бұл дүниеден кеткен болар едік десті. Ефим бәрін таниды. Мән- жайға Ефим енді түсініп орнынан тұрып маған қарап:

— Молодец, қанша қызыл партизандарды аман алып қалған. Молодец. Біреу осылай себеп етсе, біздің Иван да... — деп сөзін аяқтай алмай көңілі бұзылды. Секретарына ана қара қағазды тізімге тірке. Бұл жігітті маған секретарь етіңіз...

... Мәжіліс әлі басталмаса да Ефим уездік советке председатель болып-ақ қалған-ау деп ойладым ішімнен. Бәрі маған жылы жүздерімен қарасты. Көп алдында көзге түсіп, мақтау алып, көтеріліп қалдым... Сонымен Е. Панченко уездік советтің председателіне сайлады, орынбасарына Ерғали Аязбаевты, секретарь етіп Дмитриев деген орысты қойды.

1918 жылғы жаз бойы еріксіз үзілістен соң Совет жұмысына менің қайта кірісуім осыдан басталды (1918. 29. 10. №52. зам. пред. Ерғали Аязбаев қолымен берген мандатымның түпнұсқасы әлі бар).

Сол кезде Бөкей губерниясымыз, ал губерния орталығы — Орда. Ал Орда жағы бізді Таловкада совет үкіметі жоқ, бастығы Е. Панченко болып совет үкіметі атағын жамылған ел тонаушылар, — дейді. Ал Таловка жағы, Орда шын большевик емес, меньшевик, — дейді.

Уездік советтің бір отырысында Избасар Камалов “Орда — меньшевик”, — деп мәселе көтеріп сөз сөйледі. Оның сөзін бәріміз қостадық. “Орда — меньшевик” деп қаулы шығарды. Протоколға уездік советтің барлық мүшелері қол қойдық. Көп күндер өтті, ол әңгіме ұмытылды.

Бірде отряд ақтарды қуып қырға шығып кеткен, Таловкада тек часовоилар ғана бар. Панченко жараланып, больницада жатыр. Күннің қысқарған кезі, кеңсеге елең-алаңда жиналамыз. Бір күні жиналып жатқанымызда бір қызметкер: “Мен бір хабар естідім, осы түнде бір топ солдат Ахонғалидікін қамап, өзін ұстап, үйін тінтіпті. Тілеп қашып кетіпті. Одан шығып Боқайдың үйін қамап, ұстап алып, бұның да үйін тінтіпті. Барлық қаруларын сыпырып алыпты, қымбат бұйымдарын да алыпты. Өздерін өкеліп қамап тастапты”, — деді...

Жаңсақ болар дедік. Соны айтып ауыз жиғанша болған жоқ, көк темір құрсанған бір топ солдат біздің кеңсені

қоршады да алды. Үшеуі кеңсеге кірді, орын бердік. ЧК-дан келген уполномоченныймын. Совет мүшелерін түгел жинаңыз, — деп бұйырды. Уездік совет мүшелерінің Е. Панченкодан басқасы түгел жиналды. Есік-терезеге солдаттар қойылды, бөрімізде де зәре жоқ. Алдап келіп жүрген ақтар ма деп қорқысыпты. Қазақ переводчигі бар — Досығұл Темірәлиев. Уездік Советтің мәжіліс протоколын жазатын книганы сұрады. Ол жоқ болды. Мәжіліс протоколын бөлек қағазға жазамыз да, тиісті орынға соның түпнұскасын жібереміз, копиясын алып қалмаймыз, — деді секретарь Дмитриев.

Өздерінің қағаздарынан қарап совет мүшелерін жауаптай бастады. Әуелі біздің продовольственный комитетіміз — Тимофей Корнеич Конобеевті жауаптады. Мұның өзі жел диірмен ұстаған шаруалы адам еді, зәре-құты қалмады. Атын-жөнін, жасын жазған соң:

— Уездік Советтің пәлен күні болған мәжілісінде болдың ба? — деп сұрады.

— Мәжілістен қалмаймын, қатысамын.

— Жақсы, сол күні мәжілісте қандай мәселе қаралды?

— Мәжіліс жиі-жиі болып тұрады, қай күнгі мәжілісте қандай мәселе қаралғаны есімде жоқ.

Мәжіліс протоколына кімдер қатысқаны көрсетілмейтін. Бәріне қол қойдыратын. Қол қоя білетін кісі көп емес, көбі таңба салады, біреулер арабша қояды. Орысша қоятындар иректтей салады. Соның бірі — мен. Анықтап тұрып қол қоятын жалғыз Тимофей. Одан әуелі сұрап отырғаны сол екен. Бір кезде Досығұл бір қағазды қарап: “Иджұман ба, ол кім? Ешкім жауап қайырған жоқ, қолындағы қағазға көзімнің қиығын салсам, біздің мәжіліс протоколымыз, бөріміздің қолымыз баттыып тұр.

— “Орда — меньшевик” деген мәселе қаралғаны есінде бар ма?

— Оны Избасар Камалов айтты, — деді Конобеев. Избасар орнынан тұрып:

— Маған бір ауыз сөз бер. — Ана кісі айт дегендей еткенде:

— Мен жаңа түсіндім. Бұған мен жауаптымын, менен сұра, — делі...

Біздің “Орда — меньшевик” деп мәселе қараған мәжіліс протоколы төртінші армияға жіберілген екен. ЧК-дан әдейі өкіл келіпті. Орданы тексерсе, Ордала совет үкіметі. Қанша тексергендерімен еш қиянат таба алмайды. Губисполком, губком адамдарымен құпия сөйлесіп көрсе олар: “Таловкеде совет үкіметі әлі құрылған жоқ. Қазір онда Ефим Панченко, Ахонғали, Тілеп, Боқай, Салық, Ерғали Аязбаев сияқты кілең жартыбастар бастаған ел тонаушылар. Бізге бағынбайды, совет үкіметін атақ етіп ойларына келгенін жасап жатқан кілең бұзықтар, — деп жамандап, ЧК-ны бізге жіберген екенін соңынан түсіндік.

Конобеевті отырғызды да, Ізбасардан сұрауға кірісті. Аты-жөні т.б. мәліметтерді сұрай жазып болған соң, Ізбасар:

— Мен сөзімді орысша айтып толық жеткізе алмаймын. Досығұл сен дұрыс переводта және дұрыс жаз. Бұл мәселе туралы айтатыным мынау: “Орда — меньшевик” деп уезді совет мәжілісіне мәселе қойып және түсінік берген мен. Онда сондағы “Орда — меньшевик” деген сөзімді қазір де қайталап айтамын. Дәлелдерім мыналар:

Біріншіден, Таловкада совет үкіметі құрылып, 2-3 ай тұрған соң ақтар келіп алды. Қарсыласуға күш болмады. Ала жаздай Таловка ақтардың қолында болды. Совет тұсында уездік советтің председателі болған Иван Панченкоден бастап большевикке араласқан кедей батырақтардан совет үкіметіне тілектес адамдардан қолына түскендерін ақтар мировой соттармен соттап, атқандарын атып, асқандарын асып өлтірді. Көпшілігін сотсыз арам таяққа салып сабап өлтірді. Ақтар Таловка мен Алмалыны төрт ай жарым биледі. Осы мезгіл ішінде Таловка мен Алмалы қарауынан небәрі 672 адам, яғни алты жүз жетпіс екі кедей-батырақ большевиктерді өлтірді. Сол уақытта біздер Ефим Панченкомен бірге Шортанды жағында төртінші армияны паналап, қашып жүрдік. Таловка-Алмалымен жиі-жиі хабарласып, кейде жасырын өзіміз де келіп-кетіп жүрдік. Ақтардың қай күні, қай орында кімдерді қалай өлтіргенінің

менде толық тізімі бар, — деп, қойын дәптерін алып, столға қойып: — Мына дәптердің ішінде, — делі. Сол уақыттарда Орда — большевик, сексен жігіт армиясы бар. Таловка елі өз қарамағындағы еді, неге келіп арашаламады? Міне, Орданы меньшевик деуімнің бір себебі.

Екіншіден, ақтарға Орданың күші жетпейтін болған болар-ау деу тағы дәлелсіз. Өйткені көбі құр қол, тек қарасына ерткен кісілер небәрі 18 адаммен Таловканы Панченколар қалай алды? Сол 18-дің бірі мен — Ізбасар Камалов.

Үшіншіден, күшіміз жетпес деп қорыққан болғанда ақтар граждандардың қанын төгіп жатыр. Құтқаруға өліміз келмей тұр. Көмек беріңіз деп, не Астрахандағы 2-ші армияға, не Шортандыдағы 4-ші армия бастығына хабарлады ма екен, Орда? Жоқ, хабарлаған жоқ. Мен жақсы білем, тексеріңіз егер сол кезде хабарлаған болып бір жапырақ документ табылса, мен жауапты болайын.

Төртіншіден, білмеді, естімеді деуге Ордадан Таловкаға шай, мата әкеліп, астыққа ауыстырып, Таловкадан Ордаға астық тасыған саудагерлер керуені ала жаздай тоқтаған жоқ. Ақтардың халықты қырып жатқанын ала жаздай білмеді ме? Естімеді ме? Керуен басында Орданың “большевик” әкімдерінің өздері жүрді.

Орда — большевик, ал Таловка ақтардың қолында. Азамат соғысы кезі. Осындай жағдайда ақ пен қызыл арасында тап-тату қарым-қатынас, сауда-саттық бола ма?

Бесіншіден, Таловканы біздер алғасын екі аптадан соң мен командировкамен Ордаға бардым. Сонда маған Орданың большевик өкілдерінің бірі — Батырхайыр Ниязов көшеде кездесіп: “Сендер елді тонап жатырсыңдар”, — деп, маған зілді көзімен қарады. Біз ешкімді де тонаған жоқпыз, ал байлардан ат мініп, ас ішетініміз рас. Қолына қару алып шыққан қызыл армиямыз жаяу жүре алмайды, аш жүре алмайды. Ақтардың кедей-батырақтарды адам айтқысыз жазалап, асып-кесіп жатқанын ала жаздай естімесе де, байлардың аты мініліп, асы ішілгенін сол күні естіп қалыпты, сволоч! Таловкадан қашқан контрреволюционерлер, байлар,

ірі-ірі саудагерлер Ордаға барып паналап, Таловканы ақтардан босатқан біздердің үстімізден арыздап, сонда толып жүр. Батырхайырдың әлгі сөзі — солардың сөзі.

Үшінші рет қайталап айтамын: “Орда — меньшевик”, мен Орданың еңбекші елін меньшевик демеймін, қазіргі басшыларының кейбірін айтамын. Олардың көбі патша үкіметі кезіндегі өкімдер, ақсүйектер. Ал қазір сыртын ғана қызартқан өтірік большевиктер, қой терісін жамылған қасқырлар. Батырхайыр Ниязов, Мәжит Шомбалов, Қалыр Азербайев, Фазиз Мұсағалиев, — деп санап он шақтыға апарды.

— Осылар жойылмай тұрғанда Орда дұрыс большевик болып кете алмайды, — деп тоқтады. Әңгіме басталғанына бес-алты сағат өтті.

— Тағы айтарыңыз бар ма? — деді жауап алушы.

— Бар.

— Онда мына жолдастарды босқа ұстамай босаталық та, Темірәлиев үшеуіміз ғана қалып, оңаша сөйлеселік.

— Сізбен шын шешіліп сөйлесуге мен мына Темірәлиев жолдасқа сенбеймін. Бұл бывший царьский чиновник болған адам. Мен өзім переводчик алдырайын, — деді Избасар.

— Не надо переводчика. Я вас понимаю. А, вы товарищ Темрәлиев, не обижайтесь. Видите тов. Камалов хочет разговаривать со мной на едине, — деді ЧК өкілі.

Біздер тарадық. Асты алдырып ішіп, екеуі түнімен сөйлесіпті. Ұстаған адамдарын (Ахонғали, Боқайларды) босатып, қаруларын, заттарын қайтарып беріп, өздері түнде кетіп қалыпты. Ордаға ЧК қайтып барып, барлық қызметкерлерді жинап алып, арнайы анкета толтыртып, біраз әлектепті деген хабар болды.

Көп ұзамай Избасар Камалов командировкамен тағы Ордаға кетті. Ол кезде баласы Жұмағали Избасаров Ордаға қызмет етеді. Сол баласының үйінде ауырып Избасар Камалов қайтыс болды, тифпен ауырып қайтыпты. Зираты Хан моласында. Ол кезде орысша сауатты қазақ өте аз еді... ”.

* * *

“... 1918 жылғы сентябрьдің 1-нен бастап 10-на дейін облыстық Советтің екінші съезінің шақырылуы Бөкей даласының өміріндегі елеулі оқиға болды. Съездің шақырылуына және оның жұмысына Москвадан келген Ұлт істері жөніндегі Халық комиссариатының жанындағы казак бөлімінің менгерушісі, ВЦИК мүшесі Мұхамедияр Тұнғашин қызмет етті. Съезде баяндама жасады, онда Ордада казактың әскери бөлімін құруға толық мүмкіндік барлығын айтты. Съезд казактың атты әскер полкі құрылсын деп бір ауыздан қаулы алды.

Кейін осылайша әскери бөлімдерін құру үшін Ордада әдейі үгіт-насихат бөлімі құрылды.

Жиналыстардан кейін іле-шала казак жастары ұйымдасқалы жатқан казак атты әскер полкінің өкіліне ерікті түрде топ-тобымен келіп, жазылып жатты”, — дейді ұстаз-тарихшы Х. Ермұратов.

* * *

Енді Ерғали Аязбайұлының сұрақ-жауабын жалғастыралық:

“Соңынан 1 қазан 1918 жылы Лысаков отряды (800 адам) Ново-Узен уезінен Таловкаға қайта бет алды. Мен оларды “Ақбұлақ” деген жерде қарсы алып Таловкаға бастап келдім. Сол күні үлкен жиналыста мені Таловка ауданының төрағасы етіп сайлады. Ағайынды Сәбитовтер Лысаков тобына қайта қосылды”.

Бұдан кейін біз Ерғалидың көрсетуінен төмендегі жайларды аңғарамыз. Сол жылы желтоқсан айында оны Орда губерниялық әскери комиссариаты шақырып, сонда барады.

“Орныма орынбасарым Тимофей Қанабаевты (дұрысы Конобеевті — Л. Қ.) тағайындадым (ол қазір де Таловкада тұрады). Онда әскери комиссарлар Мұхамедияр Тұнғашин мен Вадим Лукашов маған өз ауданымызда актармен күресу үшін жас казак жігіттерінен әскери атты полк құруды жүктеді. Таловкаға оралып бір айдың ішінде (18 қаңтар

1919 жылы) 313 адамды Ордаға бастап барып, әскери қабылдау комиссиясына табыстадым. 308 адам қабылданды. Сол жерде жігіттерді ат үстінде, ал мені жаяу солардың жанында суретке түсірді. Содан үш ай Ордада дайындықтан өттік...”, – дейді Ерғали (Сонда).

* * *

Ардагер ұстаз Иманбай Жұмағазиев ойын одан әрі жалғастырып, былай дейді:

“...Сол кезде атымды ауылға қайтарып жіберіп, мұғалімдер даярлайтын курстың ашылуын күтіп Ордада жаттым. Қол бос. Тұнғашин отрядына Ерғали Аязбаевтың Таловка қарауына бес жүздей жігіт жиып барған кезі. Жігіттер армия формасын киген, елдегідей алақ-салақ емес. Уақытымен занятияға қатысады. Отрядта аламдар көп, әр ауданнан да бар. Орда жағының жігіттері Таловка жігіттерімен араласпайды, іргесін аулақ салады, қыңыр көздерімен қарайды. Ойын жасаған жиындарда Таловка жігіттерін кіргізбейді. Ұрыс-қарыс та болып қалып жүрді. Таловка жігіттерінің бастығы Ерғали Аязбаев бұл жайды Тұнғашинге айтып, содан соң Таловка жігіттерінің ойын-сауық өткізуіне арнайы күн белгілеп, сол күні клубты бізге беретін болды. Таловка жігіттері болып “Малдыбай” пьесасын қойдық. Мен өзімнің бұрын ойнаған ролімді ойнадым. Анда-санда сауық-кештерін өткіземіз, сол ортада өте қызық, көңілді болып өтіп жүрді.

Ордадағы мекеме қызметкерлері біздің Таловкадағы қызметкерлердей қалай болса-солай киінетіндер емес. Үстерінде қымбат пальто, бастарында қаракөл бөрік, аяқтарында жылтыр етік болып келеді. Көздерінде алтын оправалы пенсье, қолдарында шолтандаған қырым таяқ, саусақтарында жауһар көзді алтын сақина – аумаған бұрынғы төрелер. Көшеде аспанға қарап жүреді, алдында түйе жатса да көрер емес. Шамалы кісіге көзінің қырын да салмайды, оның берген сәлемін де алмайды. Осыларды көргенде ішімнен Ізбасар Камалов марқұмның айтқан “меншевигі” тап осылар болар деп ойлаймын. Ондағы

қызметкерлерден жалғыз Сейтқали Меңдешевтен басқа адаммен сөйлескен дұрыс қызметкер көрмедім...

Ізбасар Камаловтың бізге айтқан түсініктері бойынша, Уали мен Пангерей – партия қатарына жатпайтын адамдар. Бұл қалай? деп ойлаймын. Ерғали Аязбаев та партия мүшесі. Ерғали белгілі ұры-конокрад, бірақ ол ұрласа байлардан ұрлады бір кезде. Совет үкіметіне қарсы ниеттегі кісі емес...”.

Ерғали: сұрақ-жауабы жалғасуда:

“Мамыр айында 400 атты әскермен Таловкаға келгем...

Олар осы аймақта қыркүйек айының ортасына шейін болған. Сырқатына байланысты Ерғали үш айға демалысқа шығып, оны ж. Хвалдин алмастырды. Қараша айында Ерғалиды Орда уездік әскери комиссариаттың ұсынысымен Саратов губерниясы Ново-Узен уезінде қайта ұйымдастырылған IV Армияның кавалерия полкіне керекті аттарды дайындаушы-агенті етіп тағайындайды. Ол науқан 1920 жылы сәуір айында аяқталған соң үйге оралып, мамыр-шілде айларында Таловкада аудандық милиция бастығы болып істейді. Кейін өз үйінің шаруасымен айналысады... (Сонда)

“1922 жылы маусым айында Орда қаласынан екі адам келіп (аты-жөндерін білмеймін), мені тұтқындаған боп алып кетті. Ордаға барғанмен милиция бастығы еш нәрсе сұрамастан сол күні босатты. Ол керісінше Таловка ауданы бойынша мал ұрлаушылармен күресу үшін аудандық милиция жанындағы арнайы бөлімде жұмыс істеуге қолыма тиісті документ берді. Мен қайта оралып, милиция бастығының тапсырмасын орындауға кірістім. Сол 1922 жылы маусым айында Боқай Сөбитов те тұтқындалған болатын, бірақ ол жол-жөнекей қашып кетті. Желтоқсан айында жұмыста Бөкей уездік ГПУ қызметкері кеп, қайта тұтқындап, мені Жаңақалаға жеткізді. Онда он жеті күндей болған соң, ешбір сұрақ-жауап алмастан тағы босатты. Мені жалған көрсетумен ұстаған болды. Олар бұрынғы ақтардың құйыршықтары – Қанзада Жаленов,

Қабдеш Бұлқанов дегендер. Олар қазір сол Бостандық аулында тұрып жатыр. Менің 1918–22 жылдары революцияға қатысқан істерім үшін өздерінше өш алмақшы болғандар.

1924 жылы мамыр айында Ново-Узен милициясы менің кіші ұлым Ахметті сол ауданның “Дергач” деген жерінде (Саратов губерниясы) 18 бас жылқы ұрлады деген желеумен оны тұтқындаған. Жылқы ұрланғанды маған милиция бастығы Хафиз Абетов пен Ефим Панченко айтқан болатын. Олар сол малды іздеп табуды өтінген-ді. Іздедік, бірақ мал таптырмады. Бұдан кейін мен өз шаруаммен Жаңақала жаққа кеткем, келсем балам Ахметті қамап қойыпты. Е. Панченко бөйбішемнен 50 сом алып Ново-Узенге кетіпті, мақсаты Ахметті біржола босатып алу. Ол үш күннен кейін кеп, енді 200 сом берсең Ахметті біржола босатып алам дейді, өйтпесе олар сені және ұлың Жұмабайды қоса тұтқындайды дегені. Ал менің естігенім, ол өлгі малдың иесінен “жылқыңды тауып берем” деп біраз бидай алыпты, енді келіп тағы ақша талап етіп, мені кінәлі етпекші. Мен ақша бере алмадым, өйткені сонша қаражатты ешқашан таба алар емеспін. Ал өйелім алдында бір сиырды сатып, 50 сом ақша берген, ол кезде шаруамда екі сиыр, бір ат қана болатын. Абұйыр болғанда Жұмабай екеумізді ешкім тұтқындамады, ал ұлым Ахмет үш ай отырып, екі адамның кепілдігімен үйге оралды. Қуанышка ауылдастарымды шақырып, қой сойып, садақа бердік”.

* * *

Ерғали:

“... Келер күні түнде Таловкадан милиция өтіреті кеп (кімдер екенін білмеймін) үйді қоршап, есікті ашуды талап етті. Үйде екі ұлым және Ғұсман Бияқаев деген қонақ бар еді, мен келгендерге: “Егер әкімет адамдары болсаңдар, ертең күндіз келіңдер. Ал түнде келгендерге есік ашылмайды!” — дедім. Олардан ешқандай жауап болмады, бірақ үйімізге өрт жіберді. Өздері елу қадам жер кейін тұрып үйімізді қоршады. Тек Таловка жағы ашық болды.

Әйелдеріміз бен Ахмет жалаң аяқ терезеден қашып шықты. Біз Жұмабай, Ғұсман үшеуіміз атпен ашық жақтан қашып, өрттен өрең кұтылдык.

Қыркүйек-қараша айлары (1924 жылы) біз жасасырынпыл жүруге мәжбүр болдық. Ал қараша айында Орынборға, КазЦИК-ке барып, кінәміз болса мойындал, өтініш айтуға бел байладым. Біз 6 қараша 1924 жылы Орал губерниясының Жымпиты ауданын бетке алып жолға шықтык. Екі күннен кейін қатты боран болып, ұлым Ахмет және үш адам кері қайтты. Боран ілгері жүруге мүмкіндік бермеді. Сосын Жұмабай екеуіміз әйелдерімізбен біреудің үйінде қондық. Мақсатымыз – боран ашылған соң қалайда Орынборға жету. Біз сол үйде 15–20 күндей болдық. Сол кезде Орал ГО ОГПУ Жымпиты уезінің өкілі Титов Жұмабай екеуімізді тұтқындап, Оралға (5 ақпан 1925 жылы) жөнелтті. Әйелдеріміз сол үйде қалды. Тек бір жылдан кейін (5 ақпан 1926 жылы) бізді Орал губсотының аға тергеушісі ж. Тасымов жерлестеріміз Сары Дәулетияров, Жүнісбек Сарқойшинов, Дәулет Бекбатыровтардың кепілдіктерімен Орал түрмесінен босатып, үйімізге жіберді. Содан мен үйде өз шаруаммен айналыстым. Осы кезде бізге баяғы Боқай Сәбитов өз адамдарымен келген-ді. Ниеті – менімен достасу. Себебі революция кезінде Е. Панченко әтірәтінде жүргенде мен онымен ренжісіп қалғанмын. Олар сол кезде қаранайым адамдардың мал-мүлкін талан-таражға салған. Сондықтан мен оларға қарсы болдым, Москва, ЦИК-ке арыз жібердім. Сосын Бөкей губисполкомының тапсырмасымен ресми түрде Москваға барып, екеуінің қарекеттерін баяндағам. Енді сол Б. Сәбитов менімен достасуға келген... Бірақ Б. Сәбитов өз тобымен 1926 ж. наурыз айында тұтқындалды...” (Сонда).

Ерғалидың сұрақ-жауабы жалғасуда.

“Қыркүйек айында Сломхин базарында мен ескі танысым Мұхамбетқали Қашқынбаевты кездестіріп:

– Егер мүмкін болса маған Атырау өңірінен Аманғали Кенжахметовты қонаққа шақырып алып келсең, мен қару-жарак, оқ-дәрі де табамын, – дедім. Ол келісті. Бірақ менің негізгі мақсатым бұрыннан өкімет адамдарымен келісім

бойынша Аманғалиды ұстап беру керек еді. Сөйтіп М. Қашқынбаев 13 қараша 1926 жылы таңертеңгілік маған Аманғалидың төрт адамын — Мұхамбетберлі Орынбаевты, әйелі Балқан мен екі адамды, қару-жарақтары мен жиырмадай бас жылқы айдап әкелді. Аманғали өзі келмей қалған. Мен М. Орынбаевты адамдарымен бірден тұтқындап, бар қару-жарақты, малды милицияға табыстадым. Мені осы кезден бастап 1927 жылы наурыз айына шейін мал ұрлаушылар тобын ұстауға жұмсады. Сол кезде Оралдан баяғы тергеуші ж. Тасымов кеп балам екеуімізді Таловка милиция бастығы Хафиз Ыдырысовқа тапсырды. Камераға кірсек, Боқай Сәбитов және Аманша Қиясов деген отыр екен. Алдарында шарап, бізді шақырды. Сөйтсе шарап Х. Ыдырысовтың рұқсатымен әкелінген. Сол күні түс ауа тоғыз адамды түйеге жеккен шанамен Алғай стансасына алып жүрді. Үш конвой-милиционер Тайшым, сот орындаушысы Зұлхарнайын Бисалиев және кезекші Ионов. Екеуі аттылы, бірі шанада. Адамдардың көбі мас, шанада шараптың тағы 5–6 бөтелкесі жатты. Таловка тұрғыны Т. Дәулетханов пен ауылдасым Б. Мұхаметияров ат жеккен шанамен бірге жүрді. Жол-жәнекей менің бір танысым Құспан Сабыров қарсы жолықты. Біз тоқтап аз-мүз өңгімелестік. Конвой қарсы болған жоқ, олар да ішіп алғандар еді. Сол сәтте: “Таста қаруыңды!” — деген дауыс шықты да, мылтық атылды. Сөйтсе әлгі Дәулетхановтың қолында винтовка, атқан сол екен. Конвойдағылар винтовкаларын лақтырып тастады, ал милиционер Тайшым тұра қашты. Мен атқа міне сап артынан құдым, қолымда қару бар ма, қазір есімде жоқ. Оны қайтарып әкелгенде ол маған нағанын тапсырды. Тағы екі винтовка, бір қылыш қолға түсті. Сосын біз екі топқа бөлініп, ауыл-ауылымызға қайттық. Содан кейін тобымда алты адам, Жаңақала ауданынан жылқы алуға бардық. Осындай жүрістің бірінде, маусым айының екісінде бізге Аманғали мен әйелі Мұхсина келіп қосылды...” (Сонда).

Енді аз-мүз шегініс жасап, оқырманға Аманғали туралы шағын мағлұмат айталық. Ол кім? Аманғали да өнші болған, кейін “банды” атанып, 1928 жылы қаза тапқан.

Қазақстан Халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, ақын Хамит Ерғали ағамыз Аманғали хикаясының сырынан біраз хабары бар сөзін былай бастап еді:

“Саф алтындай саз бен сөздің майталманы Аманғали хақында әңгіме таусылмайды. Әлқисса,

*Оқымай жас күнімде қара таныдым,
Хәрпін келтіре алмай шала таныдым.
Аралап кең Нарынды жүргенімде,
Себектен Аманғали банды атандым...*

Иә, қазақтың осынау серісі қалай банды атанды?.. Немесе Аманғалиды осынша ашындырған қандай трагедия? Соны ғана сөз етейін.

Отызыншы жылдардың басында Атырауда ФЗО-да менің аға досым Аманғалиұлы Нағымжан болған. Осы Нағымжанға сәби күнінде атастырған қыздың әкесі Қайыр Қарымбаев әрі бата бұзып, әрі алған қалыңмалды қайтармаған. Ардан жаратылған Аманғали Қайыр ауылын шапқан.

Серіні судья Жұмағали Жанғожин соттамасқа шарасыз. Ауыл төрағасы Отарғали да солай. Ақсақалдар бітістіре салатын заман емес. Өз ауылынан үкім арқалап сытылып келген Аманғалиды көріп отырып, ұстап беремесе Адай уезінің правителі Тобанияз да өз басына пәле тілеп алады.

Ал Орал түрмесінен қашып шыққан Аманғали жан сақтау үшін енді жалғыз жүрмей, жасақтанып, бой тасалайды. Бірақ іс насырға шапты. Елдің бетке ұстар беделділерін бір-біріне айдап салып құрту, ППУ-ға керегі де осы еді. Ол Аманғалидың соңына атты әскер салды, елдегі туыстарын түгелдей қуғынға ұшыратты, бір орайда орыс әскері Аманғали тобынан Нағымды да қолға түсіреді. Қаскөйлік онымен тынған жоқ. Жұмағалидың інісі мен баласын Аманғали өлтірді деп келдік. Бұдан кейін ол банды атанбағанда қайтеді? Бірақ кейін есі кіріп, көзі ашыла бастаған елден естігенім: әлгілерді Аманғали тобына кірген чекистер жансызы өлтірген. Сол расқа келеді. Бәсе, бәсе, өйткені: “Үйіне Отарғали екі барып, Хайуанды өлтіруге қия алмадым”, – деп кісі қанын төгуге қолы бармайтынын

ол өзінің өлеңінде де айтады. Қас дұшпанына соншалық қимастық жасаған адам бейкүнә балалар обалын арқаламайды... Сол жансыздың бірі соңынан Аманғалидың жансерігі — жұбайы Мұхсинаны да ұстап береді...

Ел іші Аманғалиды қанша жасырса да үш жылдан артық сақтай алған жоқ. Оған қоса талай боздақ қыршынынан киылды. Ал соның артынша Аманғалиға қарсы жұмсалған Жұмағалиды да, Отарғалиды да, Тобаниязды да сол ГПУ, сол НКВД өз қолынан о дүниеге аттандырды.

Бұл трагедия құрбандарының, яғни бейкүнә төгілген қанның өтеуі — Аманғалидың осынау саздары мен сөздері. Оны халық жетпіс жылдай жең ішінде сақтады. Иә, бұл аяулы азаматтың аса қымбатқа түскен асыл аманаты еді-ау...”

Хамаң сексеннің сенгіріне шығар алдында өз үйінің төр жағындағы кең жұмыс бөлмесінде жұмсақ орындыққа жайлы орналасып, сөрелері толы кітаптарын жанарымен барлай шолып, түйдек-түйдек ойларын, түйінді пайымдауларын кейде аса бір сабырлы, байыппен сабақтап, кейде толғана тебіреніп, ақынға төн еркін дауыспен сахарадай кеңсарайын жаңғырықтырып, осылайша саңқылдап сөйлеп кеткен. Сол бір сәттерде баяғы бала кезінде өзінің туған өлкесінде өткен аласапыран кезеңнің айқыш-үйқыш, атыс-шабыс оқиғаларынан сұрыптап сыр тартып, оны ой елегінен өткізіп, ағынан жарылған-ды. Әңгімесін осылай сабақтаған.

Аманғали туралы сөз қозғар алдында оның өлеңдерінің бірекі шумағын нақшына келтіріп, үлкен ақындық шабытпен:

*Үстіме кидім бешпет қыл қарадан,
Түймесін қыл қараның қыз қадаған.
Нағымжан қапияда қолға түсті-ау,
Жан тәтті, ол шіркінге кім қараған?!*

*Ақбоз ат жау көрмеген еліреді-ай,
Мұхсина өзімізге серік еді-ай.
Шырқырап Нағым аттан құлағанда,
Алам деп екі айналып келіп еді-ай, —*

деп өз мақамымен әнін шырқап та жіберген.

Жоғарыда айтқан оқиғалар рет-ретімен көз алдынан өтіп жатқандай жанары кейде жарқылдап, кейде тұңғық мұңлы ойға шомып, ұзақ бір нүктеге қадалып, қас қақпай отырып алған-ды. Оның сырын ұғу үшін ақынның “Ғұмырнамасын” оқу керек-ті.

Ал Аманғали Гурьев уездік қылмысты істер бөлімінің бастығы Куляшовқа жазған хатында өз жағдайын былай баяндайды:

*Гурьев уездік қылмысты істері
бөлімінің бастығы Куляшовқа
азамат Аманғали Кенжахметовтен*

Хат

“Мен Сіздің бірінші хатыңызды алғаным жоқ, ал мына екінші хатыңызды алған бойда жауабын жазып, Сізге өз іс-өрекетімді, хал-күйімді, алдағы мақсатымды хабарлап отырмын.

Біріншіден, бұдан ертеректе, яғни патша заманында мен өзімнің үлкен ұлыма, сәби кезінде, Қайыр Қарымбаевтың кішкентай қызын айттырып, бесік құда болғанбыз. Ата салтымен сұраған қалыңмалын беріп, баталасқанбыз. Сонымен біз құдалар боп біраз уақыт тату-тәтті өмір сүрдік.

Соңғы кездері мен біраз кедейленіп қалдым және сөйтіп жүргенде Кеңес өкіметі кеп орнады. Сондықтан сәтті күндердің бірінде мен өзімнің құдам Қарымбаевқа қызын, яғни менің келінімді өз қолыма түсірейін деп өтініш жасадым. Бірақ құдам Қарымбаев бұған қарсы болды, менің сөзім оған ұнамады. Сонда айтқаны: Кеңес өкіметі кәмелетті жасқа жетпеген қызды қалыңмалы алынса да ұзатуға рұқсат етпейді деп жалтарғаны. Бұны естіген соң мен мәселені турасынан қойдым. Олай болса, бірінші тойға деп алған қалыңмалды қайтар дедім. Бірақ ол бұл ұсынысыма да көнбеді, айтқанымның бірін де орындамады. Бұнысы менің намысыма тигені соншалық, мен өз кезегімде, ақ адал малым

тек босқа кете ме деп, мені еш нәрсемен ризаламаған Қарымбаевтың бұл әрекетіне ашуланып, өкпеледім. Содан ошiмдi алмақ боп, оның малын барымталадым. Бұдан кейiн Қайыр өзi бастап он төрт адаммен келiп, оның жетеуi қаруланған, менiң он екi бас iрi қара малымды айдап әкеттi. Сосын мен қайта барымталап, оның тоғыз жылқысын алдым.

Мiне, содан кейiн Қайыр Теңiз уезiне арызданып, қасына өтiрет (қосын) ертiп, менi барымташы ретiнде ұстамақ боп, ауылыма келдi. Мен олардың қолдарына түспеу үшiн қарумен қарсы тұрдым. Екi жақты атыс болды. Бiрақ олар менi ұстай алмады, сөйтiп қайтып кеттi.

Екiншiден, со бiр жылдары бiздiң екi-үш болысқа сот болып Жұмағали Жанғожин iстедi. Жоғарыдағы айтылған қақтығыстан кейiн мен сот Жұмағалиға барып жағдайымды айттым. Қайыр екеумiздiң арадағы келеңсiздiктi қарап, реттеуiн өтiндiм, менi дұрыс түсiнiп, қалдауын сұрадым. Жанғожиннiң сонда маған айтқаны – ол сот ретiнде бұның бәрiн жөндей алады және пара ретiнде бiр ат беруiмдi сұрады. Бұған қоса, ол маған: “Қолыңдағы қаруыңды алда-жалда тастама”, – деп уағыздады. “Себебi, – дедi ол, – менен басқа ешбiр жан қаруыңды ала алмайды, ал қаруың барда саған тұрғындар керегiңнiң бәрiн бередi, сондықтан сен өз кезегiнде алғандарыңнан маған да берiп бөлiсiп тұр дегенi”. Мен оның бұл пiкiрiмен келiсiп, сұраған атты беретiн болдым, солай уәде бердiм.

Арада бiраз уақыт өткен соң сот Жұмағали Жанғожин бұрынғы Шоланды, Бает болыстарының ел азаматтарын, ақсақалдарды жинап, аталмыш болыстардың шекаралығы – “Байжаншағыл” деген жерде солардың көзiнше өз үкiмiн шығарды. Үкiм бойынша, менi Қарымбаевпен татуластырды, барымталаған малдарын қайтарғызды, сөйтiп iстi осымен бiтiргендей болды. Оған қоса үкiмде көрсетiлгендей, сол шешiмнiң бiр данасын қолыма берiп және өзiмдi Теңiз уезi бастықтарына ертiп барып табыстырмақ болды. Бiрақ Жұмағали Жанғожин сот үкiмiнде өзi көрсеткендердi iстемедi. Маған түсiнiксiздiгi сол, ол артынан “уез

орталығына үкімнің данасын өзім апарып, сенің ісіңе байланысты шаруаны өзім жайғастырамын” деді. Осы уәдемен мені қалдырып, о жақтан істі тындырып келген соң, атты алатын боп, уезге бір өзі кетті. Мен құралақан қала бердім.

О жақтан қайтып келген соң, ол маған атты сұрата бір адамды жіберінті. Мен атты оған бермедім, бірақ шарт қойдым, сосын атты он бес күннен кейін беремін дедім. Бұдан соң Теңізден бір уәкіл келіп, Жангожиннен біздің ісімізді уезге алып кеткен. Сондықтан мен атты Жұмағалиға бермей қалдым.

Осының салдарынан Жангожин әрі өкпелеп, әрі Қарымбаевты азғырып, маған қарсы қойып, енді екеулеп неше түрлі әрекеттер жасады.

Мен бірде Жұмағали Жангожинді қолға түсірдім, мені алдап, ал өзі Қайыр Қарымбаевтың жағына шыққаны үшін оны сабап та алдым.

1924 жылы олар тағы бірлесіп, өтірәтпен кеп ауылымды шапты, бар малымды сыпырып айдап, оған қоса әйелімді де ертіп өкетті. Ал Қайыр Қарымбаев қызын — баяғы менің келінімді, маған қарсы өтіретпен шыққан, милиция бастығы Көпжановқа қалыңмалға әйелдікке беріп жіберген.

1925 жылы мен өз басым ауыл азаматтарына өтініш жасадым. Мына жүрісім мені де өбден қажытты, сондықтан бар қаруымды тапсырып, өкімет орындарына берілемін дедім. Сондықтан мен ВИК-ке бар қаруымды тапсырдым, тек өзіме бір винтовканы қалдырып, Оралға барып өкімет орындарына өз әрекетім туралы айтып, кінәм болса, мойныма алайын дедім.

Жол-жөнекей қонған жерде Қарымбаев, Мұқышев және басқалар мені ұстап өкімет орындарына өздері тапсырмақшы боп әрекет жасады. Сөйтсе олар осының алдында мені бандитизмге қатысы бар деп неше түрлі документтер даярлап, Теңіз уезіне хабарлап, одан 8-9 адамы бар өтірәт шақыртып, мені қарусыз Оралға бара жатыр деп ұстамақшы болды. Мен бір винтовкамен қарсы тұрдым, берілмедім. Себебі, менің қарсыластарым — Қарымбаев, Мұқышев, Жангожин қолдарына осылайша түсуім намысыма тиді,

жаныма батты. Олар өкімет алдында бар пәлені басыма үйіп-төгетін еді.

Мен олардан құтылып шығып, жолда Отарғали Мұқышев ауылына барып, оның әйелін ертіп әкеттім, ал қарсыластарым Жангожин мен Қарымбаев кездеспеді. Содан Адай уезіне бардым, бірақ мені қапияда ұстап, өткен қыста, өзіңіз білесіз, Орал губерниялық еңбекпен түзеу үйінде қамауда болдым.

Аталмыш адамдардың озбырлығы өткені соншалық, олардан өш алу мақсатымен Орал түрмесінен қашып шығып, келісімен Жангожиннің ауылын шапқанымызда бір інісі мерт болды, артынан Қарымбаевтың малын барымталадық. Бұған қоса өзіммен Оралдан еріп келген серігімнің сұрауымен хохолдарды тонадық, сосын артымыздан қуған жазалаушы әтірәтқа төтеп бердік, атыста екі милиционер оққа үшқан.

Сонымен айтарым, менің өкіметке ешқандай қарсылығым жоқ, бар іс-әрекетім Қарымбаев, Мұқышев, Жангожин дегендерге қарсы наразылықтан туындады, сөйтіп ақыр соңында олар мені “банды” атандырды.

Тек осыған қосарым, егер өкімет адамдары менің қарсыластарымды қарусыздандырып, оларды тұтқынға алса, мен өз аяғыммен сіздерге барып, істеген әрекеттерімді мойындап, үкімет алдында жауап беруге дайынмын.

Сау болыңыз”.

Аманғали Кенжахметов

(№ 67118/192-іс, 4-т., 1376-1378-66.)

* * *

Қылмысты істер бөлімінің
бастығы Куляшовқа,
Өкілетті уәкіл Азбантаевқа

Сіздің он екінші қаңтардағы жазған хатыңызды алдым және жазған барлық сөздеріңізді жақсы түсіндім.

Мен енді қысқасын айтсам, бұрынғы хабарлағанымдай сөзімді орындай аламын. Яғни сіз менің үш қарсыласымды тұтқындаңыз, сосын мен он бес күн ішінде өзім-ақ сізге барамын. Ал егер бұны

істей алмасаңыз, онда мен сізге бара алмаймын. Себебі, менің қарсыластарым Жангожин мен Қарымбаев қазір Гурьев қаласында, олар жайбарақат тұрып жатыр, оның есесіне Жангожиннің ауылында өтрәті де бар, ал мен болсам қыстың күні қырауда аш-жалаңаш күй кешудемін. Сондықтан қайталап айтам, егер қарсы-ластарымды менен бір ай бұрын тұтқындап, олардың өтірәті қарусызданбаса — мен сізге бара алмаймын, менің баруыма мүмкіндік те жоқ.

Өзіңіз жазып көрсеткендей, мен Кеңес өкіметіне жау адам емеспін, мен өзіме таныс жеке адамдармен жауласып жүрмін. Менің қарсыластарым — Жангожин, Қарымбаев және сол сияқтылар, міне, осылардың кесірінен және менің кейбір қарекетімнен басқа бейтаныс адамдар жәбір көруде. Осының салдарынан мен адамдардан ат алуға мәжбүрмін, бірақ оны соңынан қайтарып отырамын.

Бұнымен қатар мен осы жүргенде темір жол торабы, телеграф сым бағандары бойынан жиі өтемін. Әрине, сөз жоқ, олар Кеңес өкіметіне орасан зор пайда келтіреді. Егер мен осы жолдарды қиратсам, бағандарды кесіп бүлдірсем, онда мен сөзсіз Кеңес өкіметіне қарсы жау адам болам. Мен бірақ олай істемеймін. Мен Сізге де қарсы адам емеспін. Менің мақсатым — өз қарсыластарымнан кегімді қайтару. Міне, сондықтан мен елден ат, керек-жарақ алуға мәжбүрмін, бірақ соңынан қайтарамын.

Сонымен, жолдастар, бұл менің ақырғы жазғаным, айтарым, егер сіздер менімен жеке сөйлескілеріңіз келсе, айтпағым да осы хаттағыдай.

Егер сіздер жоғарыда жазғанымды орындамасаңыздар, онда маған өкпелемеңдер, келіссөз жүргізуге енді адам жібермеңіз, хат та жазбаңыз.

Сау болыңыз.

Жолдастық сөлеммен Амангали (қолы)

Арабша әріппен жазғандарды орысшалаған

Қылмысты істер басқармасының қызметкері:

Ақсопақов (қолы) 24.01.27 жыл.

Жауап алған КРО уәкілінің көмекшісі: Тюменев (қолы)

(№ 67118/192-іс, 4-т., 1398—1399-66.)

Ал Мұхсина Аманғали екеуінің Ерғали тобына қосылғандарын былай хабарлайды:

“Сол кезде Аманғали барар жер таппай, ақыры, Ерғали Аязбаев тобына қосылмақ болды. Алдымен біз Нұгман Досқалиевке, сосын Салық Сөбитовке, содан кейін Ерғали Аязбаевқа қосылдық.

Ерғалимен алғаш кездескенде онымен Нұгман, Аманғали, Тілек, Салық аула ішінде ұзақ сөйлесті, біз үйде болғанбыз (кімнің үйі білмеймін). Не туралы сөйлескендерін кейін мен сұрай қоймадым.

Біз Аязбаевқа қосылған соң менде қару болған жоқ, бізде екі ат болды. Ол топта болғандар: Ерғали Аязбаев, Жұмабай мен Ахмет Ерғалиевтер, Абдол, Темірболат, Бөлекбай, Тілеп, Салық, Нұгман, Ерғали, екі Құсман, Тілек, Салық, Елеусіндер де болды, әрқайсысының қоржындарында екі жүзден патрондар. Олар бізді мүсіркеп, жанашырлықпен қарсы алды, содан кейін біз Қамыс-Самар ауданына барғанға дейін бірге болдық. Қосылған соң бір ай өткенде Ерғали бізді үйіне қонаққа шақырды. Оған жоғарыдағы аталған он алты адам жиналды. Ерғали қой сойып қарсы алды, бірақ шарап, ішімдік болған жоқ. Осы отырыста Аманғали Жұмағали Жангожсиннің ауылын шабуға ұсыныс жасады. Қалғандары қолдау жасап, бір аптадан кейін Өзен бойында Қажы Айдаралының (ауылын, болысын білмеймін) үйінде кездеспек болды. Ерғалидың қонақасынан кейін біз Бияқаевпен кездестік. Келіскен күні Айдаралының үйінде кездестік. Онда: Ерғали Аязбаев, Ахмет пен Жұмабай, Аманғали, мен, Тілеп, Нұгман, Салық, Абдол, Бөлекбай, Темірболат, Аман, Елеусін, Сүйініш, Әбдірахман, екі Құсман, Қажымұрат пен Қапан — ұзын саны 19 адам болды, бөрінде винтовка. Нұгман маған винтовка, Аманғалиға 150 патрон берді, Тілеп пен Салық 100 патрон, Ерғали 50 патрон берді. Алтыатар Аманғали мен Нұғыманда, Салық пен Елеусінде, Жұмабай мен Ахметте, Темірболат пен Бияқаевте болды, қылыш болған жоқ. 2 бинокль (Бияқаев пен Салықта), домалақ 3 ағылшын гранаты, ол да Бияқаевта болды. Олар Жангожсин де өтірөт әкеліпті дегенді естіп, Жұмағалиға барудан бас тартты.

Бұл мәліметті олар Тау (фамилиясын білмеймін) деген адамнан естіпті. Сонда Амангали: “Жангожынды не өлтіру керек, не өзім өлуім керек”, — деп Жұмағалиға қарсы өзі кетті. Оған екі Құсман, Нұсман, Сүйініш және мен — не бәрі алты адам қосылдық. Содан Жангожынның күзет үйі Серікқалиға (фамилиясын білмеймін) келдік, бірақ ол үйінде болмады. Одан 4 жылқы, әр түрлі заттар, киімдер алып Аязбаевқа қайттық. Оларды қайтар жолда қуып жеттік, олар Таловка ауданына жиырма шақты жылқы айдап өкелді, оның төртеуін Есенияздан (фамилиясын білмеймін), Айып пен Сыралыдан (фамилиясын білмеймін) алты жылқы, Арыстангазыдан бір жылқы алды, қалғандарын білмеймін.

Келген соң жылқы мен мүліктерді өзара бөлісіп алды, қалай, кім не алғанын білмеймін. Біз Ергалиға қосылғаннан кейін ол екі Құсманды, Сүйінішті біздің ізімізбен келе жатқан қуғыншы өтірәт жоқ па екен, байқаңдар деп жіберді. Олар түнде байқамай, ұйықтап жатқан өтірәттің үстінен шығып, сасқаннан бір винтовканы ұмытып қаша жөнелген.

Сармалай деген жерде атыста Амангали болған жоқ, онда Ергали Аязбаев, Жұмабай мен Ахмет Ергалиевтер үшеуі болған, сол жерде Ергалидың ұлы Жұмабай жамбасынан жараланған.

Тамыз айында біз бір адамның (аты-жөнін, жерін білмеймін) үйінде болғанда бір әйел Амангалиға қағаз өкелді, оны досы Сарбала Бекешев жазыпты. Ол хатында Ғылым Жұмағалиев жеті адамнан өтірәті бар Күнатыр Бекмағамбетовты ұстап өзімен бірге алып кеткенін хабарлапты. Ол кезде біз Амангали, мен, Нұсман, Тілек, Салық, Әбдірахман, Елеусін, Сүйініш бірге болдық. Сегіз винтовка, бес алтыатар, әрқайсысында 200–300-ден патрон бар-ды. Хатты алған бойда Амангали жолға жиналып, Жұмағалиевтің артынан қууга шықты.

Олар орналасқан жерге бес шақырымдай қалғанда мені, Әбдірахман, Елеусінді қалдырып, бесеуі өрі кетті, қайда баратындарын айтқан жоқ. Біраз уақыт өткен соң олар қайтып оралды. Қастарында Күнатыр, жетектерінде жеті ат, киім-кешек. Мен тек ертесінде таңертең естідім, олар кешегі атыста Ғылым Жұмағалиевті, ол 19 жаста екен, өлтіріпті.

Жұмағалиевпен атыс болған күннің ертесінде біздің артымыздан қуғыншы өтірәт жетіп, асып-сасып жүргенде

9 жылқы олардың қолында қалды, оның төртеуін Жұмағалиевтің тобынан алған болатын.

Жиырма күннен кейін бізден Құнатыр қашып кетті. Өзімен екі ат, винтовка, жүздеу патрон өкеткен. Неге қашты — оны мен білмеймін.

Аманғали бірде маған айтты “сені мен өзіме керекті құжаттарды алдым” деді. Бірақ оны кімнен, кімнің атына алды оны сұрамадым. Басқа көрсетерім жоқ, айтқандарымды маған қазақ тілінде оқып берді. Сол үшін таңбамды қоямын”.

Мұхсина Кенжахметова

Жауап алған КРО уәкілінің көмекшісі: Тюменев (қолы)

(№ 67118/192-іс, 7-т., 100-107-66.)

* * *

Ерғали:

“Маусым айының аяғында Аманғали бізді Қамыс—Самар және Сарытөбе болысына баруды өтінді. Біз 17 адам боп аттандық. Өз басым ұрлық жасағам жоқ. Алғандары — отызға тарта жылқы, ақшалай 180 сом бар. Жылқыны иелеріне қайтаратын боп алыпты, ал ақшаны адамдар темекі алуға өздері берген. Қайтарда біз тағы екі топқа бөліндік. Себебі мен адамдардың былай ұрлық жасауларына қарсы болдым. Кешікпей Аманғали бізден бөлініп кетті... Арада екі күн өткен соң “Өзен” төңірегінде біз райком ВКП(б) тобына кездесіп қалдық. Олар бізге оқ атты, ал біз жауап бермедік. Осы жолы ұлым Жұмабай қолынан жарақаттанды. Бұдан кейін ол бізден біржола қалды. Артынан ұлым Ахмет те солай болды. Өкіметке берілем деді, мен қарсылық көрсетпедім. Ал өзім СССР-дің он жылдығы қарсаңында берілмекші болдым...”

Бұдан ертеректе, 2 маусым 1927 жылы Орал ОГПУ өкілі Шалимов маған Қамыс—Самар ауданының адамы (ауылын білмеймін) Фильмды (фамилиясын белмеймін) жіберіпті. Онымен таныстығым да, байланысым да жоқ. Қолында орысша жазылған қолхаты бар, онда Аманғалиды ұстап

бер депті. Мен оған еш нәрсе айтпадым. Себебі Шалимовтың жіберген адамын танымаймын, екіншіден, мен орысша оқи алмадым. Бірақ Фильмға: “Екі күн күтем, Шалимов маған Таловка ауданының адамын жіберсін!” – дедім. Бұдан кейін олардан ешқандай жауап болмады...”. (Сонда).

* * *

Осы тұста тарихшы И. Кенжалиевтің ойын жалғастыралық:

“...Жалпы “банды” деген 1919 жылы пайда болған. Жеңілген ақ әскері шегіне қашып, Бөкейлік үстімен оңтүстікке ағылады. Олар жолшыбай ел тонап, совет, милиция, т. б. қызметкерлерін атып кетіп отырған. Қызыл армиядан қашқан дезиртирлер де келіп, бандылық жолға түскен. Соның бірі – Құспан Тоғызбаев отрядымен “Ағай Қаракөлі” деген жерге бекініп, елге зиянын тигізген.

Бірде Құспанның екі адамы малын суарып жатқан Сыралы деген байға келіп:

– Мұнда большевиктер бар ма? – деп сұраған. Сыралы бай Кенжебай дегеннің үйін көрсетеді.

Олар Кенжебайдың үйіне барып, оның ержеткен 6 баласын табанда атып тастайды. Сөйтсе олар Құспанның туыстары екен. Кенжебайдың өз әкесі Тоғызбайға құмнан қыз алып қашқанда серік болыпты. Түтеп кеткен Құспан екі бандысына: “Кім айтты оларды большевик деп, олар большевик емес, менің туысым ғой!” – деп бақырған. Сасқан екеуі Сыралы байды көрсетеді. “Ә, сол ит, кезегінді өзің сұрап алдың ба?” – деп Құспан сүп-сүр боп, табанда Сыралы байды аттырған. Ал Қарабаланы қолға түсіре алмай, андумен болады. Құлыққа көшкен Қ. Тоғызбаев: “Біздер құмға кеттік”, – деп отрядымен қозғалып, сенімді адамдарын тастап кетеді. Олар түнде Қарабаланы қолға түсіреді. Келгендердің сынайын байқаған Қарабала: “Шұғыл Есенғалиға (Құспанның ағасы) жет, биені аяма! Тез Құспанға жетсін. Сосын Ерғалиға бар”, – деп баласына сыбырлап үлгереді. Қарабаланы көрген Құспан ызбарланып: “Ә, сүм шал, қолға түстің бе? Баяғыда

Сыралының 4–5 жылқысын ұрлағаным үшін ұстап алып, сабап, ел көзінше масқаралап едің, енді иманыңды айта бер”, – дейді. Уақытты ұтпақ болған Қарабала: “Шырағым, ауылнай болғасын, ұры-қаралан еллі қорғау міндетім, ағаң ретінде ісіңе ыза болып, ұрғаным да рас”, – деп сөзді соза береді. Бір уақытта хабар алған Есенғали келе: “Шірік неме, елге отряд әкеліп ағайынды бүлдірдің, кеше Кенжебайдың балаларын өлтірдің, бүгін Қарабаланы жоймаксың. Әне, Теренкөлде Ерғали Аязбаев бастаған қызылдар отряды жатыр. Өлімші әке-шешенді, бізді ол тыныш қоя ма?! Соны неге ойламайсың?! Ойбай, жібер Қарабаланы, өзің кет елден, қараңды батыр!”, – деп айқайға басады. Ерғалидан қорыққан Құспан амалсыздан Қарабаланы босатады.

Міне, ел есінде қалған бандының бір әпербақан қылығы осындай... .

1921–25 жылдары елде банды көп болған... Ұрылардың бір тобы Е. Аязбаев төңірегіне топтасады. Жерлесіміз Мәннәп Қалекешов көрия Ерғалиды 1924 жылы күзде Жәнібекке айдалып бара жатқан кезінде көргенін айтады. Бірақ Е. Аязбаев 1925 жылы босап шығады. Ұрлықты қоймай, Ерғалидың адамдары Шортанды уезінің Пшеничный қонысынан 1926 жылы 9 бас малды ұрлайды. Енді тергеу күшейіп, Е. Аязбаев тағы қашқын болып, ұстатпай көп жүреді. Қылмысы көбейгесін милиция артынан қалмайды. Жасы 60-қа келіп қалған Ерғали қажыды ма, әлде шаруамен тиянақты айналыса алмай күйзелген бала-шағаны аяды ма, әйтеуір бір өлеңінде:

*“... Долданып атқа міндім ашуменен,
Қор болды-ау алтын басым кашуменен.
Қан, сарысу түла бойды алып болды-ау,
Крестеп қару-жарақ асуменен, –*

деп, опық жейді. .

Бұл өлең милиция, аудан басшылары құлағына тиеді. 1928 жылдың басында Е. Аязбаевтың өзі келіп, өкіметке беріледі. Сөйтіп, ұрлық тобы да бітеді. Осылайша, бірте-бірте ел іші тыныштала бастайды... .”.

Ерғали сұрақ-жауабының жалғасы:

“... 1928 жылдың 11 қаңтарында таңертең Ғұсман Бияқаев екеуіміз Бостандық ауылында Бағыстың (фамилиясын білмеймін) үйінде болғанымызда аудан милиция бастығы Әліпқали Мұқышев тобымен келді. Атыс болды. Сосын Әліпқали маған бір баладан қолхат беріп жіберіпті. “Өз еркінмен беріл, жаныңды сақтаймыз” денті. Мен Әліпқалидың өзін қарусыз келіссөзге келуін шақырдым. Ол келді, екеуара біраз сөйлестік. Жеті күннен кейін өзім келем, антым осы, ал қазір тобыңды өкет!” – дедім. Жеті күннен кейін Жұмабай екеуіміз келіп берілдік... 1924–1927 жылдар арасында топ құрып жүргенімді мойындаймын, оған шала сауатым себепші болды, бірақ халықты жөбірілегем жоқ...” (Бұл да сонда).

Архивтік істе Ерғалидың ұлы Ахмет Аязбаевтан екі рет алынған сұрақ-жауаптың хаттамасы бар екен. Оның мазмұны төмендегідей:

2-желтоқсан, 1927 жыл. Тюменев Аязбаев Ахметтен жауап алған.

Ахмет Аязбаев 22 жаста. Туған жері Орал губерниясы, Талов ауданы, Бостандық ауылы. Алаша руының Әукетай бөлімінен.

– Сіз неге өкімет қолына берілдіңіз? Сізді оған итермелеген қандай себеп болды? Әкеңіз Аязбаев Ерғалиға бірге берілейік деп айттыңыз ба?

Жауап:

– Өкіметке берілгенім – бізді қуған отрядтың банды тобындағы адамдарды алғаш атып өлтіргені болды. Сондықтан ерте ме, кеш пе бұндай жағдай біздің басымызға да түседі деп ойлады. Екіншіден, бізден бұрын берілген топтың мүшелеріне өкімет аса ауыр жаза қолдана қоймады. Біз өкеміз Ерғали Аязбаевқа бірге берілейік дедік. Ал ол: “Өкімет мені бір рет кепілдікпен шығарған, міне, тағы осындай жағдай болып отыр, енді менің өкіметке берілуге ешқандай лажым жоқ, одан да далада алжасып өлгенім артық”, – деді. Әкемнің, Ерғали Аязбаевтың берілмеуінің тағы бір себебі – Салық Сәбитовтің: “Боқайдан көптен бері хабар жоқ, олар атылған болар” дегені (Бокай Сәбитовті

айтып отыр — Л.Қ.). Бұл сөзді Салық өкеме осы жылдың наурыз айында, ең алғаш қашқанда айтқан еді.

Аязбаев қолы (арабша)

Тюменевтің қолы
аталмыш іс, 7-том, 97-б.

* * *

Осыған жалғас А.Аязбаевтан тағы бір рет жауап алған хаттамасы бар.

“Айыпкер Ахмет Ерғалиұлы Аязбаевтан жауап алу” деп басталыпты.

2-ақпан, 1928 жыл.

— Мен, Тюменов, айыпкер адамнан жауап алдым.

Ол А.Аязбаев — 23 жаста, туған жері Орал губерниясы, Бөкей уезі, Талов ауданы, Бостандық ауылынан, Руы Алаша, Әукетай бөлімі. Аязбаев бандысының белсенді мүшесі.

Оның көрсеткені: *Кенжахметов Аманғали мен Мұхсина біздің топқа келіп қосылғаннан кейін екі-үш күн өткен соң, біз “Кенжахметовтің ізімен өкімет әтіреті келе жатыр” деген хабарды естідік. Оның анық-қанығына жету үшін сол күні түнде: әкем Ерғали Аязбаев, мен, ағам Жұмабай, Аманғали, Мұхсина, Абдол, Ғұсман Бияқаев, Темірболат Дәулетжанов, сондай-ақ Сүйін Мырзағалиев те бар, “бұл қай келіс?” дегендей бәріміз қаруланып, жедел жүріп, бір шамы жанып тұрған киіз үйге жақындап келдік. Бұл Токпанның киіз үйі болатын, өкімет әтіреті сонда екен. Мені, Мұхсина мен Ғұсман Қапановты аттардың қасына қалдырып, әкем Ерғали Аязбаев, Аманғали, Ғұсман Бияқаев, ағам Жұмабай, Сүйін Мырзағалиев, Темірболат Дәулетжанов пен Абдол Меңдіғазиев — бәрінің де қарулары бар, өрмен жаяу кетті. Киіз үйге жете бере олар қарауыл постын көріпті. Постыда тұрғандар “Сендер кімдерсіңдер?” — дегенде бұлар, “Атымызды іздеп жүрген адамдар едік”, — деп тіл қатқан.*

— Онда орындарыңнан тұрып, мында келіңдер, — депті. Олар бара қоймаған соң, постағылар оларға қарсы оқ атады, ал біздікілер тұра-тұра қашқан. Сол апак-сапақта Ғұсман Қаранов қорыққанынан винтовкасы мен қамшысын ұмытып, тастай қашқан.

— Менің көзімше әтіретпен одан басқа ешқандай қақтығыс болған жоқ. Мен екі мәрте өкемнен қашып, өкіметке берілгім келді. Бірінші рет 1924 жылы, екінші рет сол жылдың күзінде. Онда өкем күштеп, мені өзімен бірге өкетті. Үшінші рет 1927 жылдың наурыз айында қаштым, онда мен мастықтың кесірінен өкеммен бірге кеттім, өкімет қалына берілуге ауыр жазалайды ғой деп қорықтым.

Өкеммен жүргенде өкіметтен қорықпай жүрдім.

Осы айтқандарыма қол қоям.

қолы (арабша)

Жауап алған Тюменов

* * *

Осылайша Ерғали Аязбайұлынан тоғыз күн жауап алған. Бұдан кейін Ерғали сот үкімін күтіп, Орал түрмесінде бір жылға жуық қамауда отырады. Бұлардың ісін тек 1929 жылдың 19 қаңтарында Сот коллегиясының үштігі қарап, Е. Аязбайұлын екі баласымен (Жұмабай, Ахмет) он бір адамды ату жазасына бұйырған. Үкімді 7 ақпанда орындап та жіберді. Архивтік істе үштіктің үкімі мен өлім акті сақталған. Мазмұны төмендегідей:

1. Выписка из протокола

Заседания коллегии ОГПУ (судебное) от 14 января 1929 года.

Слушали:

Дело N: 67118 по обвинению гр. Аязбаева Иргалия и др. в числе 40 чел. по ст. 59/3 УК. (Дело рассмотрен в порядке пост-ния Президиума ЦИК СССР от 09.06.1927).

Постановили:

1. Аязбаева Ергалия
2. Биякаева Гусмана
3. Мендыгазиева Абдуллы
4. Иргалиева Джумабая
5. Даулетжанов Темирбулата
6. Иргалиева Ахмеда
7. Капанова Гусмана
8. Мухамедьярова Булекбая
9. Темиралиева Амана
10. Нургалиева Елеусина
11. Бурханова Мухамгали — **ВМН (расстрел)**
12. Мухаметжанова Кабай.
13. Аубакирова Кадыр.
14. Аубакирова Ткай
15. Мухаметкалиева Гизат
16. Торешева Макар
17. Аbugалиева Дусенгалии — заключить в концлагерь на 10 лет
18. Темиржанова Абдрахман
19. Сариева Хажиахмет
20. Джамагалиева Бисен

21. Есениязова Сейтбаттал
22. Бишикова Яуда
23. Лезова Хамит
24. Кенжахметова Умбет
25. Кенжахметова Сундет
26. Кенжахметову Мухсину
27. Джурумбаева Бисенгалии
28. Валиниязова Сафа
29. Аубакирова Рамазана
30. Карабалаева Имангали
31. Карабалаева Ахунгали
32. Камешова Утебай — заключить в концлагерь на 5 лет.
33. Лезова Махмуда
34. Джумабаева Рахай
35. Джусупова Абдрахмана — заключить в концлагерь на 3 года.
36. Таутекенова Сундет
37. Байтекешева Карабай
38. Байимбетова Сейтмурза
39. Нарбаева Демеу — выслать в Сибирь на 3 года
40. Токтамышева Кашим — доследовать.

МП Секретарь коллегии ОГПУ
Роспись: А. Шкоков

(Дело N67118, т-14, л. 720-721)

* * *

2. Акт

1929 года февраля м-ца 7 дня в 12 ч. ночи. Уральский окр. отдел ОГПУ

Мы, нижеподписавшиеся, пом. нач окр. отд. ОГПУ — Белоногов, Ст. упол. КРО ОО — Гуляев, и ответ. деж. окр. отд. ГПУ — Богданов, в присутствии окр. прокурора по делам ОГПУ — Голушко, сего числа, на основании предписания ПП ОГПУ по КазССР от 27. 01. 29 г. за N186 привели в исполнение постановления коллегии ОГПУ от 14. 01. 29 г

“расстрел” осужденного Аязбаева Иргалия, 59 лет, неграмотный, безпартийный, из Бостандыкского аула, Таловского района, Уральского округа, судимого, констатировал смерть Аязбаева Иргалия, труп последнего зарыли, что и постановили записать в настоящий акт.

Пом. нач. окр. отд. ОГПУ Белоногов
Ст. упол. КРО ОО Гуляев
Ответ. деж. окр. отд. ОГПУ Богданов
Окр. пр-р по делам ОГПУ Голушко

* * *

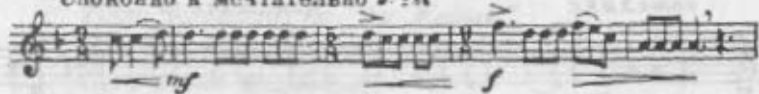
Е. Аязбайұлы туралы біздің қосымша хабарлайтынымыз:

Біріншіден, 1920–1922 жылдардың бірінде қазақтың 1000 әнін жинап, жариялаған әйгілі музыка зерттеушісі Александр Затаевич Ерғалимен кездесіп, ол әкесі Аязбайдың бірер ән-күйін орындап берген. Затаевич оның нотасын қағазға түсіріп, кітабында оны хабарлаған Ерғали Аязбаев деп көрсетеді. Бұл деректерді танымал тарихшы И. Кенжалиев те жоғарыда аталған еңбегінде растайды. Бұған қоса А. Затаевичтің сол кітабында Ерғалидің екі әнінің, Аманғалидың да қос әнінің ноталары бар.

Аязбай әні (Аязбай)

Сообщил Аязбаев Иргали

Спокойно и мечтательно $\text{♩} = 4$

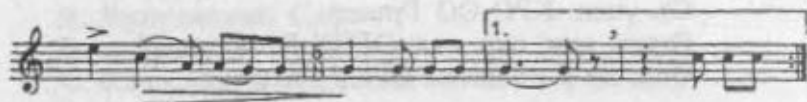

*) Мужское имя

Аязбайдың әні
(Песня Аязбаева)

Сообщил тот же

Покойно $\text{♩} = 102$

Шире

замедляя

Амангали
(Амангали)

Сообщила Даулетова Жумаия

Оживленно, с беспокойством $\text{♩} = 102$

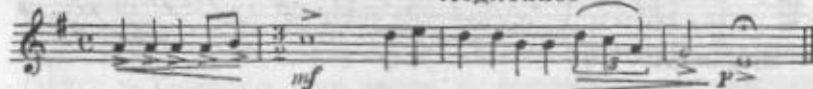
замедляя

Как сначала

задерживая

Медленнее

*) Мужское имя.

Аманғалидің әні
(Песня Аманғалия)

Сообщил Тежирғалиев Достғұл

Умеренно ♩ : 100

mf

f *mf* *f*

шире

В такт

задерживая

Екіншіден, жазушы Хамза Есенжанов “Ақ Жайық” романын жазған кезде Е. Аязбайұлының архивте ісі барын білмеген сыңайлы. Әйтпесе, сол кітабының бірін осы Ергалиға арнаған болар ма еді, қайтер еді?..

Десек те, Х. Есенжановтың осы романы кітап боп шыққанда ақын інісі Қуандық Шаңғытбаев достық әзіл жазып:

О, Хамзеке!

Бірінші кітабыңыз “Ақ Жайық”,

Екінші кітабыңыз да “Ақ Жайық”.

Тіпті үшіншіңіз де “Ақ Жайық”,

Жайыққа Жайық қосылып,

Суға кетіп қалмайық! –

дегенде, мінезі ыссы Хамзекең жәй ғана жымыпты да қойыпты...

Үшіншіден, тәуелсіз “Алтын Орда” газеті алғаш шыға бастаған (2000) жылдардың бірінде маңғыстаулық танымал қаламгер Әбілхайыр Спановтың Ақтөбе қаласында тұрған сазгер-әнші Геннадий Шульга (марқұм) туралы мақаласы жарияланған еді. Сұхбат оның әйелімен болған.

Өңгіменің ұзын-ырғағы: Г. Шульга осы Ерғали Аязбайұлының баласы боп шығады. Оның анасын Ерғали Ырғыз жерінен алып қашыпты-мыс. Әрине, бұл – шындыққа ешбір жанаспайтын дерек. Себебі: Ерғали – Ырғыз (Ақтөбенің) өңіріне өмірі аяқ баспаған адам. Ол негізінен Оралдың батыс өңірінде, Нарын құмында, Астрахан жерінде болған. Сосын Ерғали 1929 ж. ақпан айында екі ұлымен қоса Орал қаласында атылған, ал Геннадий Шульга беріректе, яғни 1937–1989 жылдарда өмір сүрген адам.

Төртіншіден, 2006 жылы Оралда “Кіші жүз Алаша руының шежіресі” атты кітап шыққан. Авторы экономист, профессор – Ким Ғұсманұлы Ахметов мырза екен.

Сол кітаптың 42–43-беттерінде Алаша руының Төлеп (Әукетай) атасы туралы жазады. Онда мынадай жолдар бар: “...Енді бөкейліктегі Төлеп ұрпақтарын тараталық:

Алатай Төлепұлынан – Жүзбай, Аязбай. Жүзбайдан – Рахат, Әбес, Айболат, Жұмасейіт. Аязбайдан – Ерғали, Әбу. Ерғалидан Жұмабай, Ахмет. Одан – Мардан” дейді. Міне, осымен аяқталады.

Әттеген-ай, осы жерде Алашадан шыққан тұлғалар ретінде Ерғали Аязбайұлының өмірдеректерін қосуға болатын еді. Ол И.Кенжалиевте, оған қоса 2002 жылы “Арыс” баспасынан шыққан “Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясында” да бар.

Бесіншіден, 1994 жылы наурыз айында Аманғали мен Ерғали істерін қайта қарау барысында жауапқа тартылған ұзын саны тоқсан бір адамның жетпіс бесіне ақтау үкімі шығарылды. Ол адамдардың тізімі Алматыда Бас прокуратураның архивінде сақталған. Шейіт болған жандардың артында қалған жоқтаушылары болса, олардың ақталу шешімдерін сол жерден алуына болады.

Сондай-ақ, іздеушісі табылса Ерғалиды да, ұлдары Жұмабай мен Ахметті де ақтап алуға әбден болады, себебі оларға шығарылған сот шешімі бар. Осыны еске салғымыз келеді.

Өмірден озған сол азаматтардың аруақтары разы болғай!
Алтыншыдан, оралдық талантты суретші марқұм Сөкен
Ғұмаровтың Ерғали Аязбайұлының әдеби кескіндемесін
салған суреті бар, оны оқырман қауым білсе керек. Ал өз
басым Ерғали Аязбайұлының өміріне арналған мақала-
ларды “Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясында”
(Алматы, 2002, 245-246 бб.), “Қазақ әдебиеті” газетінде
(2001. 28.09) және “Аңсау” атты әдеби шығармалар кіта-
бымда (2004) жаздым.

* * *

Енді кезекті Ерғалидың елге белгілі өлеңдерін берелік:

Жастығым

Сөйлейін, сөйле десең Алашамын,
Сөйлер сөз келсе орны тамашамын.
Тіл сөйлеу, жақ қимылдар кезі болса,
Жат жерде өзім жүріп жанасамын.

Заманның мынау жалған шолағында,
Жөн таппай жастықпенен адасамын.
Өзің біл ендігісін, ал жақсылар,
Мен-дағы жақын-жуық қарашамын.

Арасы екі өзеннің өскен жерім,
Кір жуып, кіндігімді кескен жерім.
Ат мініп, алма мойын тізгін түйіп,
Шылбырын ардақтымның шешкен жерім.

Өкініш

Атаның айналайын аруағынан,
Жазмыштың кім құтылар қармағынан.
Бақ тайса ердің ісі “тәңірі-ай” деген,
Түспей ме жұрт билеген хан тағынан.

Белгілі Бөкейлікке менің атым,
Азырақ сөз сөйлейін асыл затым,
Кешегі өз елімде жүрген күнде,
Ағаның білуші елім хал ауқатын.

Сөзіне Серікқалидың сеніп едім,
Қолына тізгінімді беріп едім.
Токтыдай әлдекімге байлап бердің.
Ішімде кеткені ме кегім менің?

Қайсарлық

Алаша, Байбыран елім еді-ай,
Таловка туып-өскен жерім еді-ай.
Шыққанда жүзден жүйрік, мыннан тұлпар,
Қадірің әрдайымда білінеді-ай.

Ту ұстап, ата сойы тұлпар мінген,
Баласы қазағымның өзімдей ақ.
Баласы ізін көріп желігеді-ай,
Шамасы әр орында білінеді-ай.
Әуелде жүрегінде болмаған соң,
Хас жаман үйреткенмен не біледі-ай?

Қайырсыз жаман достан дұшпан артық,
Өлген соң арыстаннан тышқан артық.
Қолына бір жаманның алтын түссе,
Көрмейді-ау оның қадірін мыстан артық.

Жылқысын көп айдадым Тасқаланың,
Қамы үшін қызыл қарын жас баланың.
Орыстың отарынан ойып алдым,
Тимедім дүниесіне басқалардың...

(Ерғали Аязбайұлының халыққа белгілі бұл өлеңдері
И. Кенжалиев, Н. Табылдиевтің Казталовка – байырғы
атамекен” кітабынан алынды)

* * *

Ерғали Аязбайұлы туралы “Ақ Жайық” романынан басталған деректеріміздің қатарына тағы бір әдеби шығарманы қосалық. Ол ардагер, әрі майдангер жазушы Қалмұхан Исабай ақсақалымыздың белгілі чекист Серікқали Жақыпов өміріне арналған “Соңғы ерлік” атты деректі повесі.

Жақында ғана 80 жылдық мерейтойын өткізген Қалмұхан Исабай ағамызға жолығып, сұхбаттасқан едік, сонда ол атылмыш кітабы туралы былай деді:

– “Әлі есімде өткен ғасырдың алпысыншы жылдарының соңына таман Оралдан атакты чекист Серікқали Жақыповқа арнап естелік жазу туралы маған өтініш түскен-ді. Өйткені кітапты кім жазады деген сұраққа бірнеше адамдардың есімдері аталғанда таңдау маған тоқтапты. Оларына рахмет. Аманатты орындау деген үлкен жауапкершілікті жүктейтін шаруа. Шақыру түскен соң Оралға аттандым. Алдында осында архивтерде, ұлттық кітапханада біраз күн деректер ізледім.

Еліне барғанда Орда өңірін, Казталовка аймағын біраз күн араладым, керек адамдарға жолығып қолжазбалармен танысып, тың деректерге қанықтым. Хош. Облыс архивінен де материалдар жинадым. Сосын С.Жақыповқа жақын, таныс адам атакты барымташы болған әрі ақын, тік мінезді батыр Е.Аязбаев туралы деректерді кітапқа енгіздім. Осының нәтижесінде 1971 ж “Жазушы” баспасынан кітап жарық көрді. Кейінірек С.Жақыповтың Оралда өткен екі мерейтойына қатыстым. Қазір сол кітап шыққаннан бері

35 жыл өтіпті. Сосын осында КГБ архивінен де тың деректер таптым. С.Жақыповтың ең соңғы түрмедегі өлімін көрген куәгер Гайворонов деген күзетшімен жүздестім. Серікқали көзі тірісінде түрмеде отырып қазақтың біраз ардақтылары (М.Әуезов, С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров бар) туралы “олар халық жауы емес” дегендей И.Сталинге хаттар жолдаған. Қазір сол кітабыма тың деректер қосып жаңа нұсқасын баспаға ұсындым...” - деп жазушы ағамыз әңгімесін аяқталды.

Ал біз сол кітаптан тек Ерғалиға қатысты тұстарын ғана енгіздік. Ол Ерғали өмірі туралы ең соңғы деректердей, айтпағымыздың қорытындысы іспеттес болды да, кітабымыздың осы тұсынан орын алды. Енді соның мазмұнымен танысыңыз:

* * *

“...Таловкаға райволкомның бірінші хатшысы боп келген соң, Серікқали Жақыпов Рысиннің үйіне түсті. Иванның байырғы досын көргендегі қуанышында шек болған жоқ. Қонақасыдан кейін олар ұзақ әңгімеге кірісті. Әңгіме басы “ел тыныштығы қалайдан” басталған еді.

— Естіп пе едің, Ерғали тағы баяғы әдетіне басып кетті ғой.

Ерғали Аязбаев — Таловка өңіріне аты әйгілі барымташы. Бірақ ол кедейден лақ алыпты дегенді естіген жан жоқ. Не істесе де байларға істейді. Осы жолы оны Иван Паиченко тобына алып келген еді. 1918 жылдың мартында Таловкада Совет өкіметі жарияланғанда ревком отыз шақты адамнан отрядты басқарып, басына Ерғалиды қойған болатын. Күзге сала Ордада қазақтың белгілі атты әскер полкы ұйымдасып жатыр дегенді ести сала барған да осы. Жердегі жамбыны алу, аспандағы теңгені ату, шауып келе жатып шыбық шабу, байлаулы көзбен бөрік түйреу сияқты әскери ойында асқан шеберлік көрсетіп, Тунгачин оны бірден эскадрон командирі етіп тағайындаған. Полктың нұсқаушы офицерлері бүлік шығарған жолы білімі жоқ, қараңғы саяси бағдары шамалы Ерғали жағдайына толық түсіне алмай, полктан біржола ат құйрығын үзіп кеткен.

Таловқаға келген соң мұндағы қызыл отрядтың бастығы Ефим Панченкомен де сыйыса алмай баяғы барымташылық өдетіне қайта басып кетеді.

— Одан да оралып, жөнін тауып еді ғой, — деді де Рысин ойын аяқтамай Серікқалиға қарады. — Жиырма екінші жылы жағдайды білесің ғой?

Иә, оны Серікқали білетін. Таловка мекемелерінің басына кулактар мен бұрынғы ақ гвардияшылар келіп отырып алып, бір кезде кедейге сүйеніш болған, он сегізінші жылы қолына қару алып қарапайым халықтың қамы үшін атқа қонғандарды қудалай бастайды. Ол кезде Серікқали Новоузенде болатын. Ефим Панченко мен осы Иванның тұтқынға алынып, Орынбор түрмесіне қамалғанын сонда естіп, өлке астанасына құстай ұшып жеткені бар. Ефим Яковлевич пен Иван Павловичтің Таловқадағы Совет өкіметін орнатуда және оны қорғауда көрсеткен ерліктерін, қызметтерін айтып өлке мекемелерінің ашпаған есігін қалдырмай екеуін де босатып алған болатын. Сонда осы Иван:

— Бізді жауып тастағаннан кейін Ерғали қайта атқа мініпті дегенді естідік, — деген.

Иә, мұндай жағдайда әрі ақкөңіл, әрі ұр да жық, бір беткей, ерегіскен адамына өмір бақи ырық бермей кететін, ақылынан гөрі алқымы озық Ерғали сияқтылар тек осылай ғана қимыл көрсетпек.

— Содан бері мұның банды деген аты ел тітіркентіп тұр, — деді Иван.

— Сонда өзі не істейді екен?

— Баяғы өдеті — байлардың малын кедей ауылға әкеп тастайды. Ерғалидың тағы бір қызығы бар. Бір мың тоғыз жүз жиырма төртінші жылы осы өңірге Саржалақ деген банды пайда болды. Ол кедей ауылға тыныштық бермеуді шығарды. Бір-екі рет Ерғалидың байлардан кедей ауылына қуып тастаған малын Саржалақ иелеріне қайтып апарып береді. Бұған шыламаған Ерекең Саржалақтың соңына түсіп алады да, ақыры мына Молдағали мешітінің жанында жекпе-жекке шақырып, өзін өлтіріп, қолын таратып жібереді.

Иван Рысин Серікқалиға тағы да мынадай бір жөй айтты. 1920 жылы Таловка селосында “Кедейлер ынтымағы” деген мекеме құрылған. Міндеті — егін салатын ауылдарға соқа-сайман беріп тұру. Сол үшін барлық ауылшаруашылық машиналары осы мекеменің қарамағына көшкен болатын. Ынтымақ басына алғашқы күннен Иван Рысин қойылған екен. Бүгінгі ермегі де сол. Осы жұмысымен бір ауылға бара жатқанда, жолшыбай Ерғалиға кездесіп қалмасы бар ма. Оларда да қару, бұларда да қару. Ерғали қолы Иван жанындағылардан төрт-бес есе көп. Екі жақ біріне бірі қарсы келіп тұрып, бірер минутты үнсіз өткізеді. Әлден соң барып Ерғали:

— Иван, атыңнан түсіп былай шықшы, — дейді.

Екеуі оңаша жерге барған соң:

— Қорықтың ба, Иван? — дейді Ерғали.

— Неге қорқам. Қорыққам жоқ.

— Мен банды еместің бе, қалай қорықпайсың?

— Мен жер жыртып, егін салуға соқа-сайман беріп жүрген кедей ауылға сен соғым бересің. Яғни екеуміздің мақсатымыз да бір. Ортақ мақсаттың адамы бірінен бірі қорқа ма екен.

— Ойың жөн ғой, — деді Ерғали, — бірақ үкіметтің өзі шақырып алып, кешірім жасаймыз дегенше, менің осы бетім — бет. Маған қару керек. Сенде жігіт басына бір берденке... — Ерғали осы жерде желкесін қасып, бөгеле берді.

— Мен саған қару беріп, қылмысты ісіңе араласалы екен деп ойлама.

— Тартып алсам ше?

— Өлтіріп алмасаң...

— Жоқ, кешегі қанды көйлек жолдасымды өлтіріп қайтейін. Жә, сенен қару да алмай-ақ қойдым. Жолын болсын!

— Қызық кездесу болған екен, — деп Серікқали күле сөйледі де, келесі сөзін ойлы жүзбен айтты. — Істі Аязбаевтан бастау керек.

— Немене, тұтқынға аласың ба? — деді. Иван сөзінде Ерғалиды қимастық сынай бар еді.

— Жоқ. Мен бандымен күресетін отряд құрам да, басына Ерғалиды қоям.

- Көнер ме екен?
– Оны кезінде көреміз...

* * *

...Серікқали әлдене есіне түскендей табалдырықтан:

– Ваня, Ерғали мәселесі не болды?

Ол Иванға “маған Аязбаевты тауып бер” деген анада.

– Үйін үш күн аңдып өрен кездестірдім. Қашан көргін келеді?

– Ертең кешке.

Иван Рысин Серікқалиға Ерғалидың кешке келетінін айтып кеткен. Аязбаев сияқты шұғыл адамдарды қақпанына бірден түсіре сөйлемесең, оңай қолға түспейді. Серікқали Иван хабарынан бері, сондай қақпан іздеп өуре.

Аязбаев – өлеңдері халық арасына көп тараған акын адам. Бұл өңірде Ерғали өлеңсіз той өтпейді. Серікқали Ерғалидың кепілін бірден жығып алу үшін, өлеңін өзіне қақпан етіп құру керек деген ойға келді.

Уақыт жетіп, ұзын бойлы сары адам табалдырықты аттай бергенде, орнынан түрегелген Серікқали:

*Дүниенің мынау пәни түнегінде,
Жөн таппай қараңғыда адасамын.
Кедейге байдың малын айдап беріп,
Тобырға туысымдай карасамын, –*

деп сарт еткізді.

Ерғали өз өленін естіген бойда босаға тұста абдырап қалды да, секретардың тынысын пайдаланып:

*Арасы екі өзеннің өскен жерім,
Кір жуып, кіндігімді кескен жерім.
Заманға ала-құйын болдым душар,
Елдегі не дейді екен теңдестерім? –*

деп мүдірместен бір ауыз өлеңді тастап жіберді.

Серікқали да қазақ сөзін ұйқастыра айтудан кенде болмайтын. Дәптеріне өлең жолдарын тізіп жүретін әдет мұнда

да бар. Бірақ, онысын жанға білдірмейтін. Осы жерде Ерғалиға өз жадынан бір ауыз өлең шығарып жауап бергісі келді де, тосылып қалып, алдында тұрған шегір көз сарының өз шумағымен жауап берді.

*Түсінер жан сырымды жан таба алмай,
Қарысып өктемдікке таласамын.
Өзің біл кейінгі ұрпақ, не десең де,
Әйтеуір ханың емес қарашаңмын.*

— Ойпырмай, Серік, бауырым-ай, өз өлеңіммен қарсы алып жүйке-жүйкемді босаттың-ау, — деп Ерғали алға қарай қолын соза ұмтылды. — Өзімнің серігім болған соң ұлықтығыңды қайтейін! — Ерғали жақындай беріп Серікқалиды құшағына алды. Екеуі бірін бірі аркадан қакты да, сонсоң қолдарын ұстасып біріне бірі күле қарасты.

*Кездессең кіші жүздің тентегіне,
Шаруаның қарамайды ол келтегіне.
Сояды қонағына жалғыз атын,
Қалса да жүген ұстап ертеңіне, —*

деп Ерғали тақ еткізді де, Серікқалиға сүк саусағымен сес көрсетіп, әлденені ескертіп қойды.

*Іркіліп ойдағысын жасырмаған,
Басынан дұшпан сөзін асырмаған.
Бір ауыз әділ сөзге тізе бүгіп,
Шамданса жекпе-жектең тартынбаған, —*

деп Серікқали бұл жолы да Ерғалидің өз өлеңімен жауап берді.

— Тоқтадым, тоқтадым, — деді стол жанындағы бос орындыққа жайғаса берген Ерғали.

— Ереке, сіз байқайсыз ба, — деді өз орнына барып отырған Серікқали, — сіздің әр өлеңіңіздің соңғы шумағы, алдындағы шумаққа жауап екен-ау.

— Е, жөні солай боп кеткен шығар. Әйтпесе, өз өлеңіме өзім жауап берейінші деп шығарды деймісін.

Серікқали сөз сыңайын басқа жаққа аударғысы келгенін аңғартып қолын укалап алды.

— Үй-іші, бала-шаға қалай, Ереке?

— Шүкір. Көштен қалмай, озып та кетпей жүрген хал бар.

— Оныңыз бекер!

Ерғали “бұл не дегенің” дегендей сұстана қалды.

— Таловка өңірі бүкіл Совет көшінен калып қойған.

— Қалай?

— Бандының кесірінен ауылдарға Совет үкіметінің жаңалығы жетпей отыр.

— Ей, қарақасқа, сол бандының бірі, тіпті атышулысы менмін. Ойлағаным — қарашаның камы.

— Байдың малын кедей ауылға айдап әкеп беретініңізді айтып отырсыз ғой? Жақсы! Бір ауылды бүгін қарық қылдыңыз, қалған тоқсан тоғызы не күн көрмек? — Осы уақытта Ерғали бірдене айтайын деп ұмсынып келе жатыр еді, Серікқали оны қол қимылымен тоқтатты, — мұны бір делік. Екіншіден, Совет үкіметі байлардың мал-дүниесін алып кедейге таратайын деп отыр. Яғни, ертең өңірде бір де бір бай қалмайды. Сонда не істейсіз?

— Онда сол жұмысқа мені жек. Қай байдың малы қай қуыста екенін мен білем.

— Барымташының бәрі сіздей болса ғой, — деді орындығының арқалығына шалқая берген Серікқали.

— Тағы оның қандайы бар еді, қарақасқа-ау?

— Сіз ғой қарашаның камын ойлап аттан түспейсіз. Ал мал қарашанікі ме, хандікі ме, соған қарамай-ақ бір құлқынның құлы боп жүргендер де жоқ емес қой.

— Оның рас, Серікжан.

— Сондайлар байдың көзі жоғалса да кәсібін қоймайды.

— Қойдыру керек! — деп Ерғали балғалай жұдырығымен өз тізесін өзі қойып қалды.

— Қалай қойдырамыз?

— Жабу керек шетінен абақтыға.

– Кімді жабамыз?

– Осындағы ең дөкей ұлықсын, кімді жабарыңды өзін білесің де.

– Ендеше сол ұлық кімге жаптырарын да біліп отыр.

– Кімге?

– Аязбаевқа.

Ерғали шошып кетті.

– Шының ба, өтірігің бе, қасқа?!

– Шыным. Таловканың кешегі астыртын большевиктер ұйымының мүшесі, Ревком отрядының басшысы, қазақтың тұңғыш үлгілі атты әскер полкінің жауынгері! Бандымен күресу үшін құрылатын отрядтың басына қоюға одан артық адамды іздесең табарсың ба?! – Ерғали үндей алмай бөгеліп қалып еді, Серікқали:

– Ереке, айталық, сіз Жакыповсыз, мен Аязбаевпын. Сіздің алдыңызда аудандағы бандыны құрту міндеті тұр. Отряд құрылды. Енді оны басқаратын адам керек. Сол орынға кімді қояр едіңіз, – деп бастырмалата жөнелді.

– Сен қарақасқаның өзін! – деді кенеттен басын көтеріп алып, Серікқалиды сұқ саусағымен көрсеткен Ерғали.

– Ендеше мен қателеспеген екем, – деді күлімдей түскен Серікқали.

– Тек бір айтарым, – деді Ерғали, – үлкен отрядтың керегі жоқ. Жұрт оның қарасынан қорқады. Қазіргі бандылар күндіз тыныш жүреді де, жорыққа түнделетіп екеу-үшеуден ғана шығады. Бізге де сол шамадан артық адамның керегі жоқ.

– Мұныңыз ақылға қонады, – деді Серікқали.

– Жарайды, Серікжан, бір сөзбен ала қоятын оңай адам Аязбаев емес тұғын, – деп Ерғали столға жақындай түсті, – сен мені баласын әкеп шешесінен сусын сұрағандай, өз өлеңіммен қарсы алдың. Кірген бетімде “Дүние мынау пәни түнегінде” деп тақпақтай жөнелгенінде-ақ, “о, ханға имейтін қайран басым, Серікқали дұзағына сұғылдың-ау” деп едім. Ақыры солай болды. Енді сенен бір өтінішім бар. Мен жаныма ертетін адамымды өзім табайын. Тек милицияға бағынышты қыла көрмеші.

— Бұл не дегеніңіз? Әр бес адамды райком секретары басқаратын болса, ол басқа жұмыстарды қалай атқармақ?

— Милицияңнан көңілім қалған. Оның ішінде қарақшылармен жемтіктесі де жоқ емес.

— Ондайлар болса айтыңыз, ертең қуып жібереміз.

— Жок, — деп Ерғали басын шайқады, — мен біреуді сыртынан көрсеткеннен гөрі, өзім ұстап әкеп тапсырғанымды жөн көрем.

— Ендеше жазып беріңіз.

— Қол бармайды, — деп Ерғали басын шайқады. — Айттың не, жаздың не, бәрі бір сыртынан көрсету.

— Ереке, ойлаңыз, — деп Серікқали үмсына түсті, — сіз бір жағы банды, бір жағы милиция — екі жағымен бірдей күресе алмайсыз.

— Жоқ-жок, — деді Ерғали жік-жапар болып, — сыртынан ешкімді көрсетпеймін.

— Бандымен сыбайлас милиционер де банды. Егер оны құртпақ болсақ, тамырымен құртайық. Айталық, бір банды қарашаның жалғыз биесін айдап әкетті де, құлынын сыбайлас милиционеріне берді. Ал ол милиционер бандының қылмысын жасырып, ара тұрды. Ойлаңызшы өзіңіз, сонда не болды?

Серікқали соңғы сұрағын түрекеп тұрып қойған еді. Жауап сұраған адамдай Ерғалиға жоғарыдан қарады. Ерғали да жуырманда ештеңе дей қоймады. Осылай аз-кем аңдысудан кейін Аязбаев:

— Серікжан, соларды айтпайын демеймін-ау, жан үстінен домалақ қағаз қуып көрмеген басым... — деп көтере берген қолын тізесіне қайта сылқ ете түсіріп, сөзін бітірмей тоқтап қалды.

— Бұрын жұрт біреуге кеткенін өндіртіп алу үшін, яки кеткен кегін алу үшін, не өшіккен адамының көзін құрту үшін қарақан басының қамын ойлап жазатын домалақ арызын. Ол кезде сіз мұндаймен өуес болуға арланатынсыз. Оны мен жақсы білем.

— Ойбай-ау, қағаз былғағанша, өзім барып шауып алмаймын ба. Бір түн жалынсын, — Ерғали кенеттен көтеріле түсті.

— Иә, иә, сіз туралы өзім де солай ойлайтынмын. Ал енді жазсаңыз, ол беріде қарашаға, әріде бүкіл Совет үкіметіне көмектескеніңіз боп табылады.

— Оның да жөн шығар.

— Атай беріңіз, — деп Серікқали қаламын қолына алды.

— Әдеттенбеген ауыз айта да алмайды. Қағаз-қаламынды өзіме берші.

Ерғали үш милиционердің, атын жазған қағазды Серікқалиға қарай жылжытты. Қимылында қиналу бар. Ол неден, не себепті қиналатынын Серікқали жақсы біліп отыр.

— Енді өрқайсысының тұсына қай қарақшыдан не алды деген сияқты сыбайластық, сырын да жазыңыз, — деп Серікқали қағазды қайта кері итерді.

— Аллай, сенің қадалған жерден қан алатын мінезің-ай! — деп Ерғали баяу қимылмен қағазды алдына қарай тартты... — Ал енді бұларға не істейсің? — деді.

— Советтің әділ заңы біледі.

— Сөйт, сөйт, әйтеуір әділ болсын, — деген Ерғали кетпек боп көтерілді де, бөгеліп қалды. — Серікжан, ана жылы Ефим Панченко мен Иван Рысин жазықсыз жабылған жолы сен Орынбор түрмесінен босатып алыпты дегенде мен қасқан қандай қуанды десейші. Ұл туса Серіктей тұсын деп айтпаған адамым жоқ. Мен атқа мініп құтылдым ғой. Жазатайым сонда қолға түсіп, Иванмен бірге отырсам, мені де босатып алар ма едің?

— Сол да сөз боп па екен, Ереке,

— Е, өзім де солай ойлағам...

* * *

... Ел құлағы елу. Аязбаевтың бандыларға қарсы шығатыны жөніндегі хабар кешікпей-ақ тарады. Оның өзі де қасына төрт-бес адамды іріктеп алып, түнделетіп дала шолуға кіріскен еді. Сол күндердің бір кешінде Ерғали үйіне бір топ жолдас-жорасымен Сағыздин, Жармұқанов деген екі милиционер келіп:

— Той жасаңыз, қой үстіне боз торғай жұмыртқалайтын заман жаңа туды, — деді.

Ерғали оларды а дегенде көңілсіз қарсы алды. Осылардың қайсысының болсын қолы таза емес, жә, Серікқалиға берген қағазында екеуінің де аты бар. Дегенмен, қонақ келіп қалған екен, ар жағында арамдығы жоқ, ақкөңіл, дархан Ерғали тез өзгерді. Қонақтарын пейілімен күтті.

— Өткен күннің қайтып келмеуі үшін алыңдар, — деп арақ құйды.

— Енді біз жұмыссыз қалатын болдық, — деп өзілдеді Жармұқанов.

— Ақсақал, — деді Сағыздин Ерғалиға, — маған милициядан шық деген сөзіңіз есіңізде ме?

— Оны әлі де айтам, — деді Ерғали екеуіне кезек қарап, — бұрын өзімді банды қатарына қосып жүргеннен кейін айтушы едім. Енді, қарақшылардан екеуін де дәм татқансыңдар, арттарың былғанышты, милиция болуға жарамайсыңдар деп айтам.

Екі милиционер отырған жерлерінде сазарды да қалды.

Көп кешікпей Аязбаев олжасының алды ретінде Төкешов дегенді ұстап өкелді. Серікқали оны Ерғали күткендей абақтыға жапқан жоқ. Төкешовпен сөйлесіп, заман ағымы, ел тыныштығы, уақыт өзгерісі жөнінде әңгіме көтерді. Серікқалидың Төкешовке айтқан сөздері Аязбаевтың та көкейіне қонды. Сонсоң Серікқали Төкешовты қоя берді. Оның бұл ісі де Ерғалиға қатты ұнады.

— Көрдің бе, біздің Серік қандай, ө? — деді ол Төкешовке ажырасар алдында. Сонымен бірге Серікқалидың алғашқы бандыны қоя беруі, қарақшыларды ұстауға құлшына кірісуге Аязбаевтың өзіне де қамшы болған еді...

* * *

... — Сөке, естідіңіз бе? — деп Сантеміров күбір етті де, бөгеліп қалды.

Серікқали Сантеміровтың жасқана қойған сұрағынан жақсылық күтпей, одырай қарады.

— Нені?

— Өткен түні Аязбаевты тұтқынға алыпты.

— Аязбаевты? Тұтқынға?!

— Рас, Сәке!

Серікқали жатқан жерінен ұшып тұрып телефонға ұмтылды.

— Аязбаевты неге отырғыздыңдар?— деді ол милиция бастығына.

— Губерниядан келген тергеушінің бұйрығы.

Серікқали дереу тергеушімен хабарласып, оған да әлгі сұрағын қойды.

— Қарақшыға ара түспексіз бе? — деді ар жақтан естілген салмақты дауыс. Үнінде зіл бар.

— Ол қарақшылықты қойған адам! Соңғы үш айда бізге он екі бандыны ұстап берген. Райволком жасақтаған отрядтың бастығы ол.

— Өткен істерін бүркеуге болмайды ғой, сол үшін жауап беру керек.

— Мен волкомның бірінші секретары ретінде Аязбаевты босатуыңызды талап етем!

— Жазасын алмай босамайды. Оның ісі губернияда қаралатын болады.

Серікқали бұлқан-талқан, болды. Ашуланғанда қаны тасып, өкпесінің қабынатыны болушы еді. Бір стакан суды ішіп жіберіп, көңілі сап болды. Бірақ үйге сыймай ерсілік-қарсылы жүрді де қойды. Тіпті бойындағы сырқатын да ұмытқандай.

Сантеміровтың “Укомның 19-шы номерлі қаулысы қайта қаралса екен” деп берген телеграммасы губернияға жетіп, одан айналып отырып Сарбековтың қолына тигені еді. Сарбеков сол күні тағы бюро шақырып, мынадай қаулы алды:

1. Уком өзінің апрельдің тоғызы күні алған қаулысын күшінде қалдыра отырып, губерния партия комитетінен Жақыпов жолдасты Бөкей уезінен тысқары жерге жіберуді сұрайды.

2. ВКП(б) уездік партия комитетінің қаулы-қарарларын орындамаған уком мүшесі ретінде және бюроны менсінбе-

гендігі үшін Жақыпов уком мүшелігінен шығарылып, ісі партия тарапынан жаза қолдану үшін губерния бақылау комиссиясының өкіліне берілсін.

3. Таловка райволкомы бірінші секретарының міндетін уақытша атқарып жүрген Сантеміров жолдас уком шешіміне қарсылық білдіріп, телеграмма бергені үшін қатаң сөгіс жарияланып, қызметінен алынсын”.

* * *

...Аязбаев Серікқали жалынан бірде-бір сөт шықпаған. Ерғалидың соңғы уақытта болыста бандыларды құрту мәселесінде көрсеткен ерекше еңбегін айтып, уезге де, губернияға да жазған еді. Бірақ, жауап болмады. Мүмкін, Аязбаев жөніндегі қағаз соған келіп түскен шығар деп губерниядан келген өкілмен де хабарласты. Өкіл ондай қағазды көрмегенін айтты. Осы арада коммунистердің Жақыпов мәселесін қарайтын жабық жиналысы ашылатын болып, Серікқали бөгеле берді. Әйтпесе, оның Оралға барып Ерғалиды босатып алу ойы бар еді. Жиналыс біткеннен кейін. “сөті енді түсті” деп жолға жинала бастағанда Серікқали “ішінде Аязбаев та бар бір топ бандыны Оралға жөнелтіпті” деген хабар естіді. Бұған Серікқали тосылған жоқ. “Ертең жүрем, Ерғалиды Оралдың өзінен барып босатып өкелем” деп отырғанда, кенеттен телефон шыр ете қалды. Болыстық милиция бастығы екен. Ол Серікқалиға Аязбаевтың жолшыбай конвойды байлап, қаруын алып, қашып кеткенін айтты.

— Конвой қанша адам еді? — деді Серікқали.

— Бір милиция және екі комсомол мүшесі.

— Он адамды үш адаммен жіберіп... сендерде бас бар ма өзі!

— Губерния өкілінің жарлығы солай болды. Серікқали сол сөтте өкілмен хабарласты.

— Олар адал жандар болғанда конвойсыз-ақ барар еді ғой. Әсіресе, Аязбаевтың нағыз қарақшы екеніне енді көзіңіз жеткен шығар. Сіз ғой а дегенде оны тұтқындағаныма қарсы болдыңыз. Ол — түзелмейтін қарақшы. Оның атын әлі-ақ еститін боласыз.

Тергеушінің соңғы сөзі шындыққа айналды. Көп кешікпей маңдағы болыстардан Аязбаев деген қарақшының аты еміс-еміс естілетін болды. “Ол сондай ма еді?” деді Серікқали ашудан түтігіп. Аязбаевтың осындай болуы кімге керек? Болыста қарақшының көп болуынан кімнің жаны жай табады? Осының бәрі болыста әлі де болсын жау жанды адамдардың барын айта ма, қалай? Бар болса олар кімдер?

Сарбеков губерниядан Таловка партия ұйымының ісін қарауға комиссия сұраған екен. Июнь айының аяқ шенінде ол да келе қалды. Комиссия көптеген қағаз аударып, коммунистермен сөйлесе кеп, июльдің 23-і күні укомның Жакыпов жөнінде қабылдаған қаулыларындағы деректерді қайталай отырып, Таловка райволкомының бірінші секретарына жазба түрде қатаң сөгіс жариялаған қаулы алды.

Серікқали да қарап отырмады. Ол Таловка партия ұйымының ісін қарау жөнінде комиссия сұрап өлкеге қатынас қағаз жіберді...

Сол күндердің бірінде кабинетке кірген бір бейсауат адам Серікқалидың қолына төрт бүктеліп, дәл ортасынан жіппен екі ілінген қағаз ұсынды.

— Мұныңыз не жөнінде?

— Ерғалидан...

Серікқали қағазды ашып көз жүгіртіп, оқи бастады.

*Атандым барымташы Аязбаев,
Жасымнан күн қақтады аяз қарып,
Кедейден сынық ине алмасам да,
Банды деп айдар тақты жала жауып,
Амал не, уа, халкым, жауға сендің!
Төзбедім бұл қорлыққа, дала кездім.
Соғып жеп қастасқанды аш қабандай,
Басымды аршылмастай дауға бердім.
Сөзіне, Серікқали, сеніп едім,
Қолына тізгінімді беріп едім.
Токтыдай әлдекімге байлап бердің,
Ішімде кеткені ме кегім менің.*

Серікқали бетін басып үнсіз отырып қалды. Ол осы жолы өзін өзі алғаш рет дәрменсізбін деп сөккен еді. Әлдекімге ыза болып іштей жиырылды. Бірақ, кімге ыза боларын білмеді. Кенет оған “қазір өзі қайда екен?” деген ой келіп, қолын бетінен алды да, кабинетте өзінен басқа тірі жанның жоғын көрді. Жә, Ерғалидай адам бір жерді мекен еткен бе? Әлде, осы ойдың әсері ме, Серікқалиға кабинеттен шығып кеткен әлгі бейтаныс адам емес, Аязбаевтың өзі келмеске кеткендей боп елестеді. Оның ойына Ерғалидың:

*Іркіліп ойдағысын жасырмаған,
Басынан дұшпан сөзін асырмаған.
Бір ауыз әділ сөзге тізе бүгіп,
Шамданса, жекпе-жекпен тартынбаған, —*

деген өлең жолдары орала берді...”

Соңғы сөз орнына

Құрметті, оқырман қауым! Біз өз мүмкіндігімізше Ерғали Аязбайұлының өмір деректері мен іс-әрекеттерін осылайша біраз әңгімеледік. Бірақ кейіпкеріміздің басынан кешкендерінің себеп-салдарын жан-жақты толық аштық дей аламыз ба?

Әрине, жоқ. Біз үшін Ерғалидың балалық, жастық шағы белгісіз, сондай-ақ оның туған жерінен жырақта өткен 1917ж. Ақпан төңкерісіне шейінгі өмірі де беймәлім

Біз Ерғалидың тек соңғы он жыл (1918-1928) өмір деректерін ғана хабарладық.

Өкінішке қарай, қолдың қысқалығы, демеушінің жоқтығы тарихшы И. Кенжалиев ағамыздың өтініші бойынша Ерғали Аязбайұлы туралы деректі фильм түсірудің сәті түспегендігі бізді бек опындырды. Ерғалиды білушілер мен оның туып-өскен өлкесін, жүріп өткен жерлерімен танысу да бұйырмады. Ерғалидың өмірдеректерін, болған оқиғаларды білетін азаматтар оның туған топырағында табылуы да әбден мүмкін ғой. Тек бір анық нәрсе-жастайынан казак-орыстардың қысастытығынан зардап көрген Ерғали Аязбайұлының Кеңес үкіметін қуана қарсы алғаны ақиқат. Бірақ шала сауаты бар Ерғали Кеңес үкіметінің саясатын толық түсіне алмады. Ерғали түгіл оқыған-тоқығаны мол, тәжірибелі адам да кешегі жан алысып-жан берісіп, күнде өзгеріп тұрған билік пен саясаттың құрбандары боп кеткен азаматтар қаншама?

Ерғали Кеңес үкіметінің тезірек жеңіске жетіп, тұрақтануына қаншама ат салысса да, жанын шүберекке түйіп еңбек сіңірген өз азаматтарын сол үкімет ақыр соңында ешқандай адамгершілік, кешірімшілік нышандарын жасамай-ақ, өз қолдарымен о дүниеге

аттандырып, көздерін құртып тынды. Олардың тіпті ұрпақтарын да аямалы, жастықтарын ескермеді, оларды да коса отады. Не деген қатыгез, жауыз заман еді?

Ерғали Аязбайұлы бізге несімен қадірлі? Ол артына ұмытылмастай өз есімін қалдырды-оған дәлел Ерғалидың өлеңдері мен әні. Бір ғана “Шайтанқара” әнімен, Ерғали аты қазақ халқының жадында сөзсіз мәңгі сақталады. Ерғалидың әні мен өлеңдерінде ерліктің өрең екпіні бар, тыңдаған адамды тым жоғары рухтандырып, тыңдаушысын еліктіре өзіне тартып, асқақтата ерлік жорықтарына шақырады

Ал кейде тұманды күні адасқан адамдай онык жетізеді, капаландырады...

Осылайша пікірімізді аяқтай келе, сөз соңында, Ерғали Аязбайұлы туралы осы кітабымыздың жарық көруіне ақыл-кеңесімен жөн сілтеген, қол ұшын берген ағайындарға автор өз рахметін айтады. Соның көш басында тарихшы Исатай Кенжалиев-ол ағамыз қазір бізден біраз алыстап қалған 1993 жылдың жазында-ақ, Ерғали Аязбайұлы туралы өз пікірлерін айтып, көптен бері ескерусіз, ұмыт қалған осынау тарихи тұлға туралы деректерін ортаға салған болатын. Осы қатарда оралдық ағайын Молдағали Рысқалиев ағамыз бар. Ол ақыл кеңесімен қатар қала сыртындағы арыстар атылған жерді де меңзеп еді-ау. Марқұм болған ақын ағамыз Сатыбалды Даумов, ғалым ініміз Отаралы Бүркіттің аруақтары разы болғай! Керекті әдебиеттермен танысуымыма көмектескен, әдебиеттің нағыз жанашырлары-інілеріміз: ғалым Мақсат Төж-Мұрат, талантты жазушы Рақымжан Отарбаев, ақындар Ғайсағали Сейтақ пен Батырболат Кабош, Ерғали әндерін шебер орындаған домбырашы, күйші Түяк Шамелов, Ерғали туралы ұзақ жыр-дастан барын хабарлаған оралдық әнші інілеріміз Қатимолла Бердіғалиев пен Серік Әбдірахмановқа, өке мұрағатымен таныстырған ініміз Дәурен Иманғалиевке, демеушілік көмектері үшін інілеріміз Ерсайын Жапақ пен “Арыс” қоры баспасының директоры ғалым Ғарифолла Әнеске бек рахмет айтамыз. Дүниеден өткен аруақтардың рухтары баршаңызды қолдап, қорғап жүргей! Әумин!

**ҚОСЫМША
ШЫҒАРМАЛАР**

Қибат (Ғибатолла) Бәйішұлы Иманғалиев

(28. 11. 1930, Қазталов ауд. Мешіткөл а. 21. 2. 2000 Алматы қ.)
— аудармашы, баспагер, ақын, Қазақстанның еңбек сіңірген мәдениет қызметкері (1984). 1957 ж. Алматы зоотех.-мал дәрігерлік институтын бітірген. Қазақтың мемл. кітап баспасында редактор, 1960—68 ж. “Қайнар” баспасында бөлім меңгерушісі, бас редактордың орынбасары, 1968—72 ж “Қазақ энциклопедиясының” бас редакциясында ауыл шаруашылық жөніндегі аға ғылыми редактор, одан кейін 20 жыл бойы “Қазақстан ауыл шаруашылығы ғылымының жаршысы” журналында бас редактор болып қызмет істеді. Академик Иванов пен Бальмонттың Қазақстанға қатысты 17 құнды еңбегін қазақ тіліне аударды. “Ұстаз” атты алғашқы өлеңдер жинағы 1962 ж. жарық көрген. Сондай-ақ “Жас жүрек”, Шабьттың қайнар бұлағы”, “Жырға сапар” жинақтарына өлеңдері енді.

АЯЗБАЕВ КІМ БОЛҒАН?

Елдің көнекөз қариялары мен немере інісі Әмірдің (Әмірғалидың) айтуынша, Ерғали Аязбаев 42 жасында қыршынынан қиылған... Осы тіршілігінің 27 жылын аласапыран кезінде ат үстінде өткізген.

Әкесі патша солдаттарымен қақтығыста қаза тапқаннан кейін, ол он бес жасынан жігіт топтастырып, Орал казак орыстарының үстемдігіне қарсы күрескен. Бұл кезең казак аспанының қақырай сөгіліп, ақ патшаның казак жерін ешкімнен именбей-ақ тартып ала бастаған тұсы болатын.

*“... Жайықты тартып алғаны —
Жағаға қолды салғаны!
Ойылды тартып алғаны —
Ойдағысы болғаны...” —*

деп Мұрат жырау патшалық Ресейдің казак жерін отарлаудағы қанқұйлы саясатын дәл сипаттаған. Ерғалидың

өмірі қос кезенді — патшалық Ресей мен кеңес үкіметі дәуірін қамтиды. Патша тұсында ол “барымташы”, кеңес үкіметі тұсында “банды” атанды. Әр кезеңнің саясаткерлері оны қалың қазақ бұқарасына қорқынышты етіп көрсетуге талпынды. Өйткені оның іс-қимылы өзгені еркіндікке, бостандыққа шақырып, үстемдікке қарсы күресу керектігін үйретті. Мұндай адамдар осы кезеңдегі үкіметтер үшін аса қауіпті болатын...

Патшаның озбыр саясатынан жәбір көрген Қазақ елінің Батыс өңірі казак-орыстарға қарсылық көрсеткенмен, қайрат көрсете алмады, тек қансырап қалды. Зеңбіректермен қаруланған патша солдаттары қазақты ата қонысынан босып кетуге мәжбүр етті. Ауылы өртеніп, малы шабындыға түскен, азаматы жер құшқан ел күм мен шөлге ығысты, жөңкіле зарлай көшті... Осындай қақтығыстың бірінде Ерғалидың әкесі Аяз-мерген (Аязбай) оққа ұшты. Бұл қанды қырғын тоғыз жасар Ерғалидың сенім дүниесін тас-талқан етті. Кеудесінде кек оты лаулады, алты жыл азапты күн кешті—бұғанасы қатып, өз күшіне, айла-тәсіліне сенімі артты. Он бес жасында ат жалын тартып мініп, емен сойыл сүйретіп, елі мен әке кегін қуды. Қонысын тартып алған казак-орыс байларын бөрідей бөрліктіріп, “барымтаға” аттанды. Орыс байлары мұның басы үшін он мың жылқының құнын жариялады. Бірақ жүт жылдары қайырын көрген есті азаматын елі ұстап бермеді, кездескен жауын өзі “емдеді”. Ол өз дәуірінің алғы шебінде, қайнаған оттың ортасында жүрді, өмір оны барыс жүректі батыр етіп шыңдалды.

Ерғали өзге ұлтқа зорлық жасап, қонысынан қуып, адамын өлтіріп, мал-мүлкін тонаған жоқ. Өз еліне көрсеткен өзге жүрттың қысастығын көтере алмады, қанды қанмен, өкеткен малды малмен қайтарды. Бұл қазақ ұғымында барымтаның қарымтасы болған. Амал не, “әр ауыз тәттіні өзі таңдайды” дегендей, казак-орыстардың ауызына “қарымта” сөзі әлі күнге дейін түспейтіні өкінішті...

Олар өз қылмыстарын еш уақытта “барымта” деп бағалаған емес, қазақтың қыюаз қайтару “барымта” деп дабылдатуын орыс саясатының озбыр үстемдігі демей не деуге болады? “Қонысыңды тез босатпайсың” деп, өштесіп алған орыс байлары қазаққа не жәбір көрсетпеді: құнарлы жерін, сулы-нулы орман-тоғайын, көк балауса шабындығын тартып алды. Шекара белгілеп, Жайыққа жақындатпай қойды. Ұрынуға сылтау іздеп, өзеннен балық, тоғайдан аң аулауға тыйым салды. Тәртіп “бұзғанды” соққыға жықты, малын қуып әкетті.

Осындай зорлыққа, қорлыққа шыдамаған әр ауылдың ашынған атпал азаматтары екі-үштен бас қосып-қарымтаға аттанды! Өйткені Исатай-Махамбет, Кенесары көтерілістерінен кейін қазақ елінің қайта жаппай бас көтеруге шамасы келмеді... Қазақ еншісінде қарымтадан басқа жол қалмаған еді. Олардың казак-орыстармен айтысып, теңдік алмасына көздері жеткен болатын. Қайсар батыр, суырып салма ақын, әрі әнші ешкімге бас иеген, үстемдікке көнбеген, екі сөйлеп көрмеген, жолдасын жауға бермеген Аязбайдың Ерғалиының даңқы бұл жылдары шырқау биікке көтеріледі: досын қуантып, дұшпанын жылатты, есімі аңызға айналды... .

Осы кезде заманның күрт өзгеруі оның әрекетін өзге арнаға бұрды. Қазан төңкерісі басталып, ел іші тапқа бөлінді. Жер мемлекет меншігіне өтіп, мал тәркіге түсті. Шамадан тыс салық елдің еңсесін көтертпеді, қарсылық көрсеткендер “халық жауы” атанды: айдалды, атылды, түрмеге қамалды. Қалың бұқара өзін тұман ішінде жүргендей сезінді, сүрінді, адасты... .

М. Тұнғашиннің басшылығымен құрылған Қазақтың тұнғыш атты әскер полкінде Ерғали эскадрон командирі болды. Оның ерлігі мен өнерін көре алмайтын күншілдер көп болған. Есімі Қазақстан Республикасына тараған әйгілі чекист Серікқали Жақыпұлы Талөкпеде волком хатшысы болғанда Ерғали аудандық ГПУ бөлімін басқарған. Ол Серікқалидың сенімді серігі, тірегі бола білді.

Ерғали да кеңес үкіметін тезірек орнатуға, елді тыныштандыруға қызу кірісті. Шым-шытырық саяси айқаста ол кедейдің арын арлап, жоғын жоқтады, өктемдік жасаған озбырларға көлденең тұра білді!

Кеңес үкіметін әлсірету үшін орыс-казак байлары қолдарына қаракшы-ұры ұстады. Талай ат жалын күжірейткендердің кеудесін Ерғали басты. Сөйтіп, қарсыластар көбейіп, қысым күшейді! Серікқали басқа өлкеге қызметке ауысқанда орыс-казак байлары Ерғалиды “барымташы” деп, арызды астанаға қардай боратты. Зобалаң жылдары өзара “қырық пышақ” болған ел, кімдерге шоқпар болмаған? Өзімшіл, мансапқұмар наландар арысын айдатып, аяулысын абақтыға қаматты, сорпаға шығарының “сорпасын” ішті! Ел ішінен “халық жауын” әшкерелеу социалистік жарысқа, міндетті жоспарға айналды. Мұнан асқан сорақылық, мұнан асқан озбырлық болар ма?

Сөйтіп, енді Ерғали “халық жауы” атанды, ел арасында бір-ер жыл қашып жүрді, ел оны ұстап бермеді. Қолға түсіре алмағанына ызаланған ОГПУ қызметкерлері оны біржола құрту үшін саяси астар тауып, “банды” деп жариялады. Ақыры екі жылдан кейін Ішкі орган қызметкерлері “кешірім берілді” деп, алдап қолға түсірді де, ешбір тергеусіз, сотсыз екі баласымен қоса (кішісі 17 жаста) атып жіберді, өулетін түгел құртты. Өзі орнатуға белсене қатысқан Кеңес үкіметінен көрген Ерғалидың “жақсылығы” осы болды! Орал казак-орыстары Кеңес үкіметінің көмегімен ата жауы Аязбаевтан осылай өшін алды, осылай құтылды!

Мұнан соң оның өндерін, өлеңдерін айтуға қатаң тыйым салынды. Алты-жеті жасар кезімде бір тойда “Шайтанқараны” айтқаны үшін Қарабалаев Иманғали 1937 жылдың 11-ші желтоқсан күні “халық жауы” болып қамалды, қайта оралмады. Шала сауатты Ерғали Кеңес үкіметі саясатын толық түсінді деуден аулақпын. Өз түсінігі бойынша кереғар мінез де көрсеткен... Алайда кедейлер үкіметін орнатуға қалтқысыз, адал қызмет еткені күмәнсіз! Чекист С. Жақыпұлы: “... оны теріс жолға өзіміз итермеледік...”, – депті. (Қ. Исабаев “Соңғы ерлік”).

Қай заманда болмасын, ақынды “барымташы, қарақшы” етіп көрсетуге талпыну — өзөзілдің ісі! Ақын: біле тұра бүлдіруге, көре тұра көргенсіздікке, сақтана жүріп сатқындыққа, ойлана жүріп опасыздыққа бармайды! Ол әділетсіздік үшін не дұшпанын, не өзін мерт етуі мүмкін. Бұл — табиғи құбылыс! “Тұсында әр заманның бір сұрқыштай...” — деп, бабаларымыз текке айтпаса керек!

Ақын әділеттің ақ туын қасықтай қаны қалғанша арымен де, жанымен де қорғары хақ. Ең соңғы үміті үзіліп, тұйықтан шығар жол қалмағанда жауына бас имей, арын тапталмай, “қумалақтай” қорғасынды өзі-ақ таңдар еді!

“Халық өндері” жинағындағы “Шайтанқараның” өні мен сөзін шығарған Ерғали болатын. Кәдімгі атақты “барымташы” Аязбаев еді. Ол да — ақындар жұрағатының бір жұрнағы. Әндер жинағында өке аты (фамилиясы) көрсетілмеген, өлеңі толық берілмеген, аз-кем қатесі де бар. Бір-ақ өнмен болса да есімін кейінгі ұрпаққа таныстырғаны үшін құрастырушыға алғыс айтқың келеді. “Халық жауының” өнін жариялаған неткен ерлік? Халықтың өз аяулысына деген махаббаты осылай болса керек! “Шайтанқара” өні болмаса, Ерғали есімі ұмытылған болар еді. Өн күдіреті, осылай!

Қазақ қауымы өзінің сүйікті перзентінің өні мен өлеңін иманшарттай жаттап, қатаң жазадан қорықпай, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізді. Солақай саясаткерлер мен архив материалдарына ғана сүйенетін, саяси “қырағы” кейбір тарихшылар бүгінге дейін Ерғали мен Серікқалиды еліне құбыжық етіп көрсеткісі келеді... Мұндайлар сол кездегі тергеушілердің өздеріне “қажетті” материалды қандай жолмен, қандай әдіспен алатындарын ескерсе ғой, шіркін!

Біз бір шыбық отырғызған Шевченко есімін ғасырлар бойы кастерлеп келеміз. Мұны халқымыздың дархандылығы делік! Ал басын бөйгіге тігіп, омырауын оққа тосқан ел намысын қорғаған, ашыққан еліне азық тауып беріп, ажал тырнағынан құтқарған Ерғали бабамыздың есімін, еңбегін ескерусіз қалдыру — қиянат! Өзге ұлттың жасығын асыра мақтап, өз ұлтының асылын

ауызға алмау – кеңес дәуірінен бойымызға сіңген дәрменсіздік.

Дастарқанымызды алдымен өз аяулымызға көрсетейік, ағайын!

Адамның ішкі сарайының тазалығын көз бен сөз көрсетсе керек. Оның өндері мен өлеңдері көкірегі ояу, қазақ топырағында өскен қай перзентті де толғандырады, ойландырады ақиқат. Мұндай өлең авторының өз халқына жау болуы мүмкін емес! Ал саясат жайына келетін болсақ, Ерғали түгіл, саясаттың талай тарландары шаң қауып қалғанына куә болып келеміз...

Ерғалидың іздеушісі – өз халқы! Асыл азаматтың өн-жырын ұрпағына қайтарайық, еркін шырқасын! Ер есімін жаладан тазартайық!

Мен Аязбаев рухын қазақ әлемін шыр айналып ұшып жүргендей сезінемін. Енді “Аязбаев туралы аңыз” атты дастанға сөз берелік!

АЯЗБАЕВ ТУРАЛЫ АҢЫЗ

"Аңыз түбі — ақиқат!"

Халық мәтелі

Тындадым: аңыз, дастан жатталынған,
Ауылдың күйма құлақ карттарынан.
Жасымнан көкірегіме жинап өстім,
Мұң-зарын азаматтың ақтарылған.

Жол беріп, білекке де, ақылға да,
Жендірмей батырға да, ақынға да!
Мерт болдың тап жауынан қапылыста,
Тар жолда дария кешкен, Батыр баба!

Тайдырмай тайғақ жолда табаныңды,
Кеудеңе жинап алып зала-мұңды.
Алса да алқымыңнан дәулеттілер,
Шулатып өттің-ау Сен заманыңды!

Естідім, ер болыпсыз нар іспетті,
Сеземін-сүйегіңнен намыс өтті.
Атыңды айтқан пенде айдалса да,
Ел сенің ән-жырыңды табыс етті!

Тағдырын толғандырып, елендетті,
Алдымнан сан көрініс жылжып өтті.
Ұршықтай зыр айналған зар заманда,
Қу тағдыр Сені неге төлкек етті?

Құдай-ау, құбылана қараттың да,
Әлемге бір алапат тараттың ба?
О, Тәңірім, жаны күйген жампоздардың –
Жоқшысы бол! – деп мені жараттың ба?

Бір күш бар өн бойымда тайталасқан,
Есігін тылсым сырдың айқара ашқан.
Жүруші ем жылдар бойы маза таппай,
Ұсындым ұрпағыңа жазып дастан!

Ереке, аруағың да өкінбесін,
Кеудеме рухыңның отын берсін!
Паш еттім жан сырынды жалпақ елге,
Бағасын халқым берер, оқып көрсін?!

ЖОЛ ҮСТІНДЕ

*“Халық махаббатына ие болу — мәңгі
өмір сүру деген сөз”.*

Халық мәтелі

Жол ұзақ... жеккеніміз көк шолақ ат,
Делбені қаққылайды қысық көз қарт.
Көк шөпті көк арбаға толтырып ап,
Жантаям құс мамықта жатқандай-ақ!

Сай-сала суға толған биыл жазда,
Өтеді төбемізден үйрек, қаз да.
Ыңылдап шал келеді өлеңдетіп,
Білмеймін өтті уақыт — көп пе, аз ба?

Үндемей жата бердім, өнді үзбей,
Сикыр саз тербетеді маза бермей!
Шоқалақ соққан шақта шал бұрылып,
Өлеңін кілт тоқтатты маған сенбей.

— Ақсақал, өлеңіңіз неткен ғажап?!
— Қу бала, қайдағы өлең етпе мазақ!
Дегенде, өз айтқанын қайталап ем,
Шал жүзі қуқылданып тартты азап.

— Шерлі өлең, сикырды ән тербеткенде,
Үйренбей оны қазақ құр кеткен бе?
Бұл өлең талайларды зар қақтырып,
Айдатты Іркітіне, Итжеккенге!

Жалтақтап қарияға қарай бердім,
Елігіп бір сезімнің соңына ердім.
— Қария, Ергалидың өмірін айт,
Есімін көп естідім ондай ердің?

Шал сонда еш нәрседен тартынбады,
Жүйріктей еті қызған аңқылдады.
Баяндап бастан кешкен уақиғасын,
Кемсендеп қызыл иек қалтылдады.

Көк шолақ жұлқа тартып көк арбаны,
Көк сағым көтерілген көз арбады.
Алдымнан тізбектеліп өтіп жатты,
Бабамның құрбан болған көп арманы!

Алдыңда ағаң тұрса асқаралы,
Жат түгіл, дұшпаның да жасқанады!
Кешегі ақ патшаның заманында,
Көріпті-ау, казак талай маскараны...

Алдыңа тарту еттім, жасырмадым,
Өмірдің шиыры мол асуларын.
Досым кім, дұшпаным кім — өзің таңда,
Сөйлеттім шежіресін ғасырлардың!

БАРЫМТА – ЗОРЛЫҚ

“... Еділ үшін егестік,
Тептер үшін тебістік.
Жайық үшін жандастық,
Қығаш үшін қырылдык!”
Махамбет

* * *

Алкабы Ақ Жайықтың малға толған –
Жыл еді, байтақ жазық шөпке тұнған.
Зорлықшыл ақ патшаның жарлығымен,
Қазақты шөлге қамап, құмға қуған.

Шалқар көл, күйкалы жер, құба бөлді,
Казактар иемденіп, қайта бөлді.
Аталмай ата қоныс өз атынан:
Тасқала “Каменка” боп шыға келді!

Тастасын құт мекенін қалай жатқа,
Дүрлігіп қалың қазақ қонды атқа!
Қаруы үшқыр жебе – көбе бұзар,
Көк найза, алмас қылыш, қанжар, балта.

Жау көрсе жас қырандар қалай тоқтар?
Тақымға қыса салған құрыш шоқпар.
Қоздырып ел намысы өкетпей ме,
Тізгінді кере тартқан тұлпар аттар?

Бұзайық, құтылайық құрған тордан,
Ер кіндік ерлік көрсет, жаудан қорған!
Екі жақ бетпе-бет кеп араласты,
Қолдай гөр, ата мекен, жасыл орман!

Біреулер қылт етпеден шыға шауып,
Төңкерді зеңбіректі қыбын тауып.
Доп түсіп зіркілдеді бет қаратпай,
Талай ат омақасты топырақ қауып!

Жер күшты... елдің асыл өрендері,
Жасақты шөптей қырқып, төздірмеді.
Орыстың от қаруы ойран салып,
Қазақтың қарсылығын көзге ілмеді!

Қолбасшы сезді істің оңалмасын,
Алғы лек білді қайта оралмасын!
Жасаққа шегінуге белгі берді,
Деді де: елім босқа тоналмасын!

Келсе де талай ғасыр сынбай сағы,
Қазақтың бұл кезеңде тайды бағы.
Бармағын тістей-тістей ұландары
От қару – доп қаруды армандады!

Мал-дүние жау қолында талан-тараж,
Қанқусты, қайғы жұтып талай сабаз.
Босқын ел бас сауғалап кете барды,
Көнбеуге жойқын күшке таппай лаж!

Оқ тескен иығына Аяз-мерген,
Бұтарлап боз жусанды тыға берген.
Ең соңғы оғын атып дұшпанына,
Құлады көтере алмай басын жерден.

Оралған ақ киізге әке-өлік,
Ерғали тез суынды оны көріп.
Сұңғыла тоғыз жасар қайсар бала,
Төгілген көз жасына берді ерік.

Жүрсе де ата жауы қай тарапта,
Ант етті: әке кегін қайтармаққа!

Сол үшін он бесінде атқа мініп,
Қаймықпай қарсы шапты атқан оққа.

Амал не, түптеріне кәпір жетті,
Түйеге өлік теңдеп суыт кетті.
Бір жетсек Көктерекке өлмеспіз деп,
Қазақтар тастай қашты орыс бетті!

Боздады жетім бота жағы тынбай,
Шулады қызғыш, үйрек көлін қимай!
Зарлады қаралы әйел шашын жұлып,
Сыңсиды сыңар аққу суға қонбай!

Көл қалды лашыны сұқсыр ілген,
Мертігіп тұлпар қалды батыр мінген.
Қаңқиып қара шығыр атан тартар —
Алпыс кез шыңырау қалды таспен өрген!

Өртенді жатаған үй, қамыс-шілік,
Әкетті киіз үйді дауыл жұлып.
Күзеттей... ескі жұртта қала берді,
Апаңда күшіктеген қаншық ұлып!

Озбыр жау барымталап ала берді,
Қайран ел қайдан пана табар енді?
Ежелгі құтты қоныс — ата мекен,
Көміліп көк түгінге қала берді...

Жетім ел күніренттің-ау қияны да,
Сол қайғың жер қойнына сыяды ма?
Жұмбақ боп сан уақиға қала берді,
Тапталып тұлпарлардың тұяғында!

“ШАЙТАНҚАРА”

*“Ердің атын аты мен қатыны,
не өнері шығарады...”*

Ел аузынан

Ол күнде Саралжын мен Байкөлінен,
Киіктей боз далада құлан өрген.
Қара шал дәл осылай баяндайтын,
Қайғырып қайғысына құла мерген.

Жарбиып жалғыз мола жар басында,
Әлі түр Қоштансайы жылғасында!
Өспейді содан бері қыз тобылғы,
Мұң-зары жетерліктей бір ғасырға.

“Айтар – деп, әңгімемді ұмытпаған”,
Қара шал артатын-ды үміт маған.
Қамшының сабындай ма қалған ғұмыр,
Бір ұшы бүлдіргіге түйықталған?

Маған да риза болар жан табылар ма –
Естіден естігенін түйіп қалған... .

* * *

Басталып Бектаусордан “құланойнақ”,
Тынатын жылжи-жылжи өзен бойлап.
Көк шалғын толкитын-ды теңіз бойлап,
Күн шыға Мешеркөлден сағым ойнап.

Бұл кезең тіршіліктің қайнар кезі,
Шымырлап бойда қанның ойнар кезі.
Табиғат махаббатқа ерік беріп,
Жадырап жан-жануар “тойлар” кезі.

Аңшылар бұл маусымда қия баспай,
Жататын, бұл кезеңнің сырын ашпай.

Құланның махаббаты қызған шақта,
Қасасын хандар жепті жерік астай!

Арқырап айғырлары жортатын шак,
Аншы да киесінен қорқатын шак.
Сабырсыз саяктарды саннан тістеп,
Қуалап ақ тақырға жинары хак!

Болса да құландардың жоны майлы,
Қасқыр да бұл кезеңде жуымайды.
Олар да махаббаттың шырқын бұзып,
Шақырып бірін-бірі ұлымайды... . .

* * *

Қоңыр күз, қоңыр салқын, желі майда,
Құйылған алтын шұғыла қырдан ойға.
Жортады құба жонда құла мерген,
Берілген хан жарлығын орындауға.

Атынан түсті мерген ойпаңға кеп,
Тер басқан жүзін сүргіп, ойланды көп.
Сыпырып ер-тұрманын боз көдеге,
Құланы бос жіберді аунасын деп.

Мерген де сай қуалап, қару сайлап,
Таянды ақ тақырға бұқпантайлап.
Баяғы ескі таныс — қызтобылғы,
Қойса да табар еді көзін байлап!

Есіне түсті кенет бала шағы,
Басталған “қызойнақтан” болашағы.
Әлемнің сиқыры мол жойқын күші,
Әйтеуір бір тылсымға жол ашады.

Шақырса, өзі келер құла байтал,
Дегендей “сөзің бар ма маған айтар?”

Тұсаулап жануарды көрген емес,
Атасы – сағынайлық шұбар тұлпар.

Көтермей оттан басын құнығады,
Жылтылдап алтын түгі құбылады.
Шалкөде, ашысы мол сүр бетеге,
Таңдайын неге бүгін қуырады?

Құйрық-жал желге елтіп судырады,
Қос жанар неге бүгін бұлдырады?
Естілген дөң астынан сиқырлы үн –
Денесін дірілдетіп, қоздырады.

Күмбірлеп күміс көмей кісінеді,
Адамзат мұнан нені түсінеді?
Жел жақтан иіс тартып дөңге қарай,
Төрт тұяқ жер тесердей көсіледі.

Дөнестен көрінгенде құла ойнап,
Төменде басталыпты “құланойнақ!”
Басылып ет қызуы – елірмесі,
Төрт рет домалады құла аунап... .

Табиғат-таңдаттырып, таластырып,
Бәрін де қойғаны ма заңдастырып?
Жүп үшін жұмыр басты пендесінде,
Қояды бір-бірімен жауластырып... .

Азулы, күш-қайраты, болса-дағы,
Айғырдың үйір бөліп алар шағы!
Тер басып, көбік шашып, омыраулап,
Алаңға шыға келді Ожар-тағы.

Жымқырып қос құлағын, аузын ашып,
Ысырып алдағыны қаға жаншып.
Бас салды Ожар–сұрға, Тарпаң кара-
Азуды дәл шоктықтан қалды басып.

Әккі сұр қатты ышқынып, мөңкіп кетті,
Қос қабат омыраудан тиді тепкі.
Тарпаң да жанұшыра жалт бұрылып,
Шекеден Ожар сұрды сілкіп өтті.

Қан ытқып, шапши түсті шекеліктен,
Құлақтың түбі қалып, ұшы кеткен.
Ожар да тау жығарлық екпінімен,
Тарпаңды тізеліктен тістеп өткен.

Айналып ол да тепті, бұл да тепті.
Ожардың азу тісі сынып кетті.
Тигенде аш бүйірден болат тұяқ,
Тарпаңның аяқтары дір-дір етті.

Әккі сұр қалт жібермей осы сәтті,
Оралып жұқа шаптан тепті қатты.
Қаңбақтай домаланған Тарпаң кара,
Үш аунап, ыза кернеп қайта шапты!

Бетпе-бет тік шапшуы сұмдық тіпті,
Иықтап бірін-бірі жерге бүкті.
Ожар-сұр шекелікке ұмтылғанда,
Тарпаңның жүтқыншаққа аузы ілікті!

Жұмсады бар қайратын “күндесіне”,
Тіреп ап қос аяқты кеудесіне.
Шіреніп сілкіп-сілкіп жібергенде,
Гүрс етті... жансыз сұрдың денесі де!

Жығылды омақаса жанбай бағы,
Хоштасты тіршілікпен сынып сағы.
Қорқырап ақ тақырда қала берді,
Махаббат құрбаны боп Ожар-тағы...

Сезінді тұлабойы толған жара,
Кетпепті онша ұзап топтан дара.
Дәл танып табиғатты түйсіктері,
Аунады боз жусанға Тарпаң қара.

Жел жақтан демін тартып иіс алды,
Құланы дөңде тұрған көзі шалды!
Мойынын желге созып, төрт бүктеліп,
Арқырап, Тарпаң қара дүбір салды.

Қояндай қырдан қашқан жұмарланып,
Сайысқа түсті құла құмарланып.
Долырған қара айғырдың мысын басты,
Ер-тұрман жатқан жерді он айналып.

Көрсетіп үстемдігін кандасына,
Талтайып тұрды құла арбасуға!
Теппеді, жат иісті сезінсе де,
Қонса да Тарпаң қара жамбасына...

Жал-құйрық ту секілді желмен ойнап,
Екеуі қатарласа салды ойнақ.
Үйірге қосылды да тартып кетті,
Келешек ұрпақтардың қамын ойлап...

Ожардың орып мерген ұма тұсын,
Оралтпақ көрі ханның бұла күшін!
Қынына қайта салды селебесін,
Қолының қанын сүртіп, қағып үстін.

Қураймен құба мерген сұрау салған,
Сикыр саз кернеп кетті “құраулаған!”
Құлаққа құлын күннен сіңген дауыс,
Естісе оны құла шыр айналған!

Сол дауыс...
талып жетті құлағына,
Кім білген, тәңір солай сұрады ма?
Бұрылып кері шапты құла байтал,
Болжады иесінің тұрағын да!

Қалмады Тарпаң қара қасарысып,
Күлтідеп арқа-жоны тұлған ісік.
Үйірді тас түйін қып қуалайды,
Азуын шеттегенге баса түсіп.

Көп тұяқ дүсірлеген келіп қалды,
Жер таппай тығылуға естен танды.
Қолында қосауызы тұрған мерген
Көздемей қара айғырды атып салды!

Мүлт кетті...
қара дүлей тура шапты,
Көп тұяқ көк сүңгідей тиді қатты.
Желкесін құлан қиған құба мерген,
Қапыда ен далада қаза тапты!

Дүрлігіп өткен шақта құйын-құлан,
Солқылдап жер табаны қуырылған.
Көргенін қойшы бала хабарлапты,
Құланы иесін иіскеп, жылап тұрған!

Деп халық, елдің ішін дабылдатты,
Сойқандар қан-жоса қып құлан атты!
Безініп бұл өңірден тұз тағысы
Жөңкіліп, оңтүстікке бара жатты...

* * *

Келер жыл құла байтал құлындады,
Көргендер жақсылыққа ырымдады.
Көбелек қуып өскен қара құлын,
Тайында таласудан тайынбады!

Атанды құнанында “Шайпауқара”,
Бөйгіден келіп жүрді жеке-дара.
Аязбай Ерғалиы ие болып,
Сол кезден атаныпты “Шайтанқара”!

* * *

Жолаушы, бұл өңірді талай кезген,
Жан елі жортуылда жаннан безген!
Бастады күзде болған уақиғаны,
Көрдім деп, қоналқыда бөрін көзбен:

Жайықтан өттім жалдап Көкқасқаны,
Жануар үрке қарап, ойқастады.
Қарауыл байқамады өткенімді,
Ай жүзін жақсы болды бұлт басқаны.

Күміс Ай торғын көкте сырғанады,
Жел тұрып, қамыс басы ырғалады.
Секілді су жыландай сумаң қағып,
Бір қара маған қарай қозғалады.

Жібек жал, селдір құйрық, қияқ құлақ,
Ескектей толқын жарған болат тұяқ.
Келеді суға батпай жон арқасы —
Жылқының ең асылы дерсің пырақ!

Судырап құйрық-жалын жел үрлеген,
Көмейден бір әсем үн күмбірлеген.
Танауын желге төсеп, оқыранып,
Әп-сәтте ғайып болды тұрған жерден.

Білмедім қайдан келді, қайда кетті,
Ай астын құйма тұяқ дүбірлетті.
Үйірін қысырақтың өзі бастап,
Баяғы келген тұстан жүзіп өтті!

Жыл асты, табылмады, көңіл алаң,
Сөзіне кездескеннің құлақ салам:

“Қашыпты қара арғымақ” деген сөз бар,
Мен білсем, осы сенің Шайтанқараң?!

Ерекең жүген, қамшы қолына алды,
Сол тұсқа серігімен бірге барды.
Көпірге қолды болған Шайтанқара,
Елестеп көз алдында тұрып алды.
... Іңірле жолаушы боп жоқ қараған,
Салт атты жөн сұрапты бір баладан.
Сол түні қамсыз елді атып-шауып,
Оралдық казак-орыс ел тонаған!

Сол жолы пана болмай топ қараған,
Сол тұстан тұтқиылда оқ бораған.
Ерекең қапылыста жараланып,
Қараны алып кеткен ат қорадан.

...Ерекең жетті ауылға ел жатарда,
Аттанбақ бір-ер күнде сын сапарға!
Ауылды шауып кеткен сойқандардан,
Өш алмай жүрегіне ас батар ма?

Жүргенде орыстардың арасында,
Татқан ол таяғын да, жаласын да!
Қаншырдай жарап алған Шайтанқара,
Оралдың ойнақ салды даласында.

ҚАРЫМТА

"Бір қиянаттан мың пәле өрбиді!"

Мақал

Тым жайлы болмаса да жаңа коныс,
Құлашын кеңге жайды бай мен болыс.
Жайыққа жан баласын жақындатпай,
Қызғыштай көл қорыды казак-орыс!

Кедейлер үйрек атса жағалаудан,
Қорқатын елді жерге паналаудан.
Бай орыс барымталап кететін-ді,
Құтқармай жас-кәріңді жазалаудан!

Күнде шу, бетін жаспен жуатын-ды,
Жауласып бірін-бірі қуатын-ды,
Дүниеге келген сәби әке көрмей,
Анадан кекті болып туатын-ды!

Сылтау көп жазалауға, барымтаға,
Ашынсаң, аттанарсың Қарымтаға!
Өзеннің бір балығы он бес сүмбі,
Ол сені ыза-кектен арылта ма?

Кенелді мол олжаға Орал маңы,
Өткен мал шекарадан оралмады!
Жарлының жалғызы да қолды болып,
Кектілер кек алуды ұрандады!

Алашта жан болмады құнын сұрар,
Күн қайда, қару қайда қарсы тұрар?
Мұндайда жүрек жұтқан көк жұлындар,
Аттанып Қарымтаға бағын сынар!

Сүйенді қарымташы білегіне,
Айдады жылқы түгіл түйені де!

Кедейге байдың малын үлестірді,
Көк найза тірелсе де жүрегіне.

Мұндайда дұшпан жағы аңды делі,
Өлтіру қарақшыны заңды, — делі.
Осындай жалған атак — жаман атак,
Жегідей сан боздақтың жанын жеді!

Білсе де қазір жаудан кек алмасын,
Қайрап ап қатқан кектің көк алмасын.
Түз ұлы аш қабыландай түнде жортып,
Байлардың сініртпеді ішкен асын!

* * *

Болса да қанша қауіп, қанша сұсты,
Талай ер салқын күзде суға түсті.
Ат жалдап Ақ Жайықтан түнде өтіп,
Қысылса паналады нар камысты.

Қос атты көк толқынға бағынбаған,
Жайықтан өтті түнде арындаған.
Пысқыртпай аттарының ернін буып,
Қаруын қарымтаның дайындаған...

Алынбай ер-тұрманы сәйгүліктің,
Шыға алмай шырмауынан сан күдіктің
Орыстар апта бойы әбігерде,
Боларын сезінгендей бір сұмдықтың!

Қос-қостан өзен, жыра, сай қуалап,
Тосқауыл тыным таппай шолды, барлап!
Жалт ойнап, қара нөсер төгіп кетті,
Табын да ықтай түсті тоғай бойлап.

Жаураған шолғыншы мен тосқауылдар,
Оралды амалсыздан қосқа бұлар!
Қаруды бір бұрышқа жинап қойып,
От жағып қыздырынды өңшең қулар.

Татар шал арнап бүгін қазан асты,
(Аракқа мендуана араласты...)
Даурығып, өзеуреген казактарды,
Туғанда “Есекқырған” ұйқы басты.

Таңғы ұйқы әлдіні де әлсіретті,
Күзетші казак-орыс қалғып кетті.
Қара түн, кара арғымақ, кара жігіт —
Табынды дүре қуып дүрілдетті!

Қутыншы шығартпауға талай гәп бар,
Қолданған бұл тәсілді гун мен сақтар!
Не өліп, не мертігіп, не ілесіп,
Табынмен бір кететін жорық аттар!

Қарымта құтқармайды олжалыны,
Бересің олжаң түгіл, жиғаныңды!
Қиқулап құтырынған қалың жылқы,
Талқандап кетті қосты, жолдағыны!

Дәл солай қайталанды... бүгін тағы,
Айқай-шу, астан-кестен қостың маңы.
Таң асқан сөйгүліктер бірге кетті,
Құлады сойыл тиіп жуан сары!

Ерісіп, бір-біріне кінә тақты,
Күн шыға бір түйені өрең тапты!
Жаралы басшыларын мінгестіріп,
“Шежінге” жаяу шұбап бара жатты...

* * *

“Астыма мінген атым Шайтанқара,
Оралдан жылқы айдадым өңшен ала.
Осыдан осы жылқы бойға сіңсе,
Тағысын тағы айдармыз қосшы бала!

Жылқысын талай құдым Тасқаланың,
Қамы үшін қызыл қарын жас баланың!

Орыстың табынынан таңдап алып,
Тимедім малдарына басқалардың!

Тап болсаң Кіші жүздің естісіне,
Дүниенің карамас ол келтесіне!
Сояды қонағына жалғыз атын —
Қалса да жүген ұстап ертесіне!

Жасымнан дархан өстім ел қадірлеп,
Әлсізді көргенім жоқ еш зәбірлеп!
Орыстың жекпе-жекте мықтыларын,
Әкеттім шаң қаптырып, атпен сүйреп!

Оралдың тауы биік, жері дала,
Ат міндім ақ моншақтай, өзі қара!
Сыртынан ер жігітті жамандаған,
Дүшпанды кездестіргей айдалада!

Еділден әрі өтіп барғаным жоқ,
Дүние-фәни десе, нанғаным жоқ!
Айына алты ат мініп, сүрен салған —
Жігіттің айқаста өлген арманы жоқ..”

Ән тынды, көп қарасын қылаңдайды.
Сар жазық сағым қуған бұлаңдайды.
Сағынған жерін-суын Шайтанқара,
Сұлудай судан шыққан сылаңдайды!

Шеткі үйге түсті барып... кідірмеді,
Тістелеп қияк мұртың күбірледі.
Көргенде аштан өлген сәбилерді,
Қан толып жанарына дірілдеді.

Осқырып Шайтанқара кісінеді,
Қасынан көріп қалып күр сүлдені!
Мойнына дорба салған қария да,
Кіре алмай өз үйіне күрсінеді!

Жолшыны шақырғандай арашаға,
Қария мұнын шақты қарашаға
— Жатақтың жартысынан көбі өлді,
Қарасан, бай ауылдар тамашада.

Алдырып қосшысына Маңманкерді,
Ерекең ертіп шалды дөңге келді.
Жатаққа менің берген көмегім, — деп,
Әр үйге қос жылқыдан матап берді!

Күн кештім сергелденмен зар заманда,
Жан едім жарымаған дос-жаранға!
Ерекең осыны айтып, торсық шайқап,
Турады қазы-қарта дастарқанға!

Екеуі болмаса да таныс, құрбы,
Дәм қосып, құдай солай таныстырды!
Қария көргендігін көрсеткендей,
Өзін де Ерекеңе таныстырды... .

— Балам-ау, риза болды қартыңыз, — деп,
Ежелден жөн сұрасу салтымыз деп.
Суырып домбырасын дорбасынан,
Ұсынды Ерекеңе, тартыңыз! — деп.

Намыстың от алғандай жарасынан,
Өктем үн естіледі алас үрған!
Көргенін, сезінгенін шертті саусақ,
Бір тұтам домбыраның сағасынан.

Сөз бердім: енді оқушым, жолаушыға —
Байларды “барымталап” тонаушыға!
Ал, тыңда бізге жеткен оның сөзін,
Өзіңсің — арашашы, сынаушы да!

“Арасы қос өзеннің өскен жерім,
Кір жуып, кіндігімді кескен жерім!

Заманға құбылмалы болдым душар,
Елдегі не дейді екен, теңдестерім?

Елдегі десе-десін теңдестерім-ай,
Қиындық сенде емес, өз басымда.
Кешегі төңірім беріп жүрген күнде,
Қатарлас жүріп едім хан қасында.

Хан емес, олар менің ағаларым,
Жауымның жырттым талай жағаларын!
Басынан ер жігіттің бақ тайғанда,
Дұшпанның біліп жүрмін табаларын!

Атандым “барымташы” Аязбаев,
Денемді күн қақтады, аяз қарып.
Қазақтың қамы үшін алыссам да,
“Банды” деп айдар тақты, жала жауып?!

Сұрасан руымды – Алашамын,
Келгенде қызыл тілге тамашамын.
Тіл сөйлеп, жақ қимылдар болса әдет –
Шет жерде өз елімдей жанасамын!

Дүниенің мынау фани түнегінде,
Жол таппай қараңғыда адасамын!
Кедейге байдың малын айдап беріп,
Жатаққа жақынымдай қарасамын!

Түсінер жан сырымды жан табылмай,
Қарысып өктемдікпен таласамын!
Өзің біл, кейінгі ұрпақ не десең де,
Мен сенің ханың емес, қарашамын!”

Шал көзі тұманданып қала берді,
Моншақтап кеудеге жас тама берді.
Шегіне домбыраның шырматылып,
Бұл өлең қу шамақта қала берді!

Бір салмақ түсіргендей иығынан,
Ерекең күлімсіреп миығынан.
— Хош, қария, менің жолым осылай, — деп,
Аттанды Ақ Жайықтың қиырынан...

* * *

Бұл кезде бай мен кедей жағаласты,
Бігіспес бір-біріне майдан ашты.
Жатақтың аз тірлігін көпсінгендей,
Сол жылдар аштық, сүзек араласты!

Жүт жылдың ұмытыппын есімін де,
“Қоян ба”, әлде “Үлкен мешінің бе?”
Жалпақ жүт жайпап өтті қазақ жерін,
Шайқалтып шаңырағын, бесігін де!

Кез болды сынға түсер, адал, арам,
Жомарттық, сараңдықты саралаған!
Өзің мен өзгенікін түсіндіріп,
Еліннің елдігін де даралаған!

Болған соң елі жүдеу, ері надан,
Бұл кезде біліктінің бағы жанған.
Ерім деп, атамасқа еркің бар ма
Сақтаса он ауылды жалғыз адам?

Құм Нарын дүрілдеді... бөріліктірді,
Кедейдің арасына бірлік кірді.
Орнатып өз қолымен үкіметін,
Дабылы айналаны дүрліктірді.

Қарсы алды қалың кедей атқан таңды,
Болса да тап жауының қолы қанды...
Орда да, Жалпақталда, Талөкпедіе –
Құрылып жаңа үкімет бедел алды!

Жайылды шар тарапқа жаңа хабар:
“Құрылмақ қазақ полкі, аттаныңдар!
Лениндік үкіметті қорғау үшін,
Қайдасың, өжет жастар сапқа тұрар!”

Әр жерде – Бозобала, Көктеректе,
Таскала, Дауылқұмы, Жөнібекте.
Қорғауға азаттығын атқа қонды,
Қосылды Ерекең де бұл дүрмекке!

Қасында баласы бар “қос жүгірмек”,
Жастары он алтыға жаңа келмек.
От кешіп он үшінде есейгендер,
Тірліктің тауқыметін ерте білмек.

* * *

Тұнғашин қабылдады бұл қосынды,
Күн сайын ойдан, қырдан күш қосылды!
Ергали эскадрон командирі –
Шайқаста ерлігінен жау шошыңды...

ШЫРҒАЛАҢ

Бірігіп орыс, қазақ байлары да,
Тапты олар алуан түрлі айланы да.
Кедейдің бетке ұстарын құрта берсек,
Мақсатқа жетеміз деп, ойлады ма?

Бұл шақта тап жаулары белең алды,
Торыды аш бөрідей қырат, жалды!
Түн жортып, күндіз жатып “жар астында”,
Серіктің малын қуып ылаң салды.

Арызды қырдан, ойдан домалатты,
“Ерғали елді бүгін зар жылатты...”
“Серіктің малын айдап серіктері –
Апарып Ащыөзекке бауыздапты!”

Деген сөз жетті Орда, Оралыңа,
Бір достан хабар келді Қоғалыға
– Тұтқындап әкелуге өскер кетті,
Қашпасаң, карамайды обалыңа?!

Арызға біреу сенді, біреу сенбей,
Қиын ғой кінә тағу көзбен көрмей!
– Ұрыны өзім ұстап әкелем деп,
Ерекең атқа қонды сөзге көнбей.

Демеймін үмітімнен құр қалам ба,
Шаттық пен қайғы аралас бұл ғаламда!
Ілігіп әккі жаудың тұзағына,
Осылай түсті барып шырғалаңға!

М. Тұнғашин – Лениннің мандатымен келіп, Қазақтың тұңғыш атты әскер полкін ұйымдастырушы.

Қашқын деп, Ерекенді мазақ етті,
Соңынан тұтқындауға әскер кетті.
Қуғынды Аралсорда адастырып,
Қашқын жан түздің дәмін талшық етті.

Баяғы Қарымтаның жылдарындай,
Нар қамыс, пана болды – жылға мен сай!
Іштегі бар қыжылын аңнан алды,
Қан сонар болмас-ау деп, жылда мұндай.

ХАТ

Ел іші сыр білетін еркелікті,
Қыс бойы жиын-тойды ермек етті.
Қайран ел қайыстырмай қабырғасын,
Тұтқыннан сақтап қалды ер жігітті.

“Мойынсерік”, орышпасы “ТОЗ”,
Намыстан тұрғандай-ақ өртенгелі,
Ешкімнің қаңқу сөзін көтермеді.
Бір адам шай үстінде хат ұсынып:
— Жауабын осы ауылдан күтем, — деді.

“Ереке, көп жыл өтті көрмегелі,
Досым деп, қолдың ұшын бермегелі.
Айтатын жаңалық көп, тезірек кел,
Жатырмыз бір бастықты тергегелі!

Білемін халықтың көзқарасын да,
Дүшпанның ұшырапсың жаласына!
Бармайды менің аузым жаманатқа,
Жаңсақтық көбейіп тұр, расында!

Жайғызбай құлашымды матап-тұсап,
Монтиып байлар отыр ұры ұстап.
Жалшы да жалғыз ауыз сыр ашпайды,
Тиген соң ауызына жылы-жұмсақ.

Сор болды Саржалақтың бандылары,
Біз болды күні-түні аңдығаны.
Сағымдай ізсіз-түзсіз жоғалады,
Қорқытып, атып-шауып жарлыларды... ”

Сәлеммен Серікқали

* Саржалақ — бүркеншік есім. Царицыннан қашып келген патша армиясының полковнигі, Нұрмақ байдың жиені.

— Шақыршы, хат әкелген жігіт қайда,
Жан екен тілі жұмсақ, үні майда.
Сәлем айт Серікжанға, жұма күні —
Біздерді қарсыласын Қоңырсайда!

— Ереке, жаяу қалдым, қайтар едім,
Серікке сәлемінді айтар едім.
Егер де қарагердей белді ат болса,
Тағы да бағым сынап байқар едім!

Жол тосқан қарақшылар онға жуық,
Ұстауға ұмтылғанда мені қуып.
Қарагер бұл қауіптен құтқарды да,
Құлады осы ауылда бір күн тұрып...

Ерекең ат бергізді сенім артып,
Жігіттің ішкі сырын білмей жатып.
Жаманат ишаратын сездіргендей,
Сол көзі қайта-қайта тұрды тартып.

Ел жайы Ерекене қатты батты,
Пәледен пәле өрбіп, қоздап жатты.
Із кесіп күні-түні ат үстінде,
Ақыры он ұрыны тұтқындатты!

Сонда да ұрлық, зорлық тыйылмады,
Төл атың тақымына бұйырмады!
Жалақтап Саржалақтың жендеттері,
Түн түгіл күндіз жүру қиындады...

** Серікқали Жақыпұлы — Талөкпе волкомының хатшысы.

САРЖАЛАҚТЫ ТҮТҚЫНДАУ

Бөрідей бөрліктіріп айналасын,
Саржалақ сүклай қойды “торға” басын.
Жол тауып тұтқиылдан құтылғанға,
Ашынып, кейде тіпті қорланасың!

Мешіткөл, Сазанды мен Жаманақты,
Мереке, Қоштансайы, Қарой жақты,
Нұрсай мен Тереңкөлді сүзіп өтіп,
Он атты күн батарда сорға тартты.

Астында құла жорға – тұлғасы нар,
Ішінде он жігіттің Кенжекең бар!
Болжамы қате болып көрген емес,
Із кесіп, жоқ іздеумен табады мал!

– Бармаймын мұнан әрі тым қауіпті,
Көрдің бе Бектаусорға із ауыпты.
Түйелі Нұрмақ байды жағалапты,
Оған да мынау сордан жол тауыпты!

Ерекең ат үстінде ойланады,
Таппастан дұрыс шешім киналады.
Осы із ойдан, қырдан кездесе де,
Неліктен Нұрмақ байды айналады?

Шайтан ба Саржалағың, киелі ме,
Еш пенде мән бермепті-ау түйеліге!
Із тастап, түйе мініп түнде жортқан,
Әлде ол – Нұрмақ сұмның жиені ме?

– Жол болғай, тарттық! – делі, – Нұрмақ байға,
Жүрмейді жалғыз түйе түнде жайға.
Бес жігіт бай үйіне тура тартты,
Аттарын қалдырды да терең сайға.

Тапқандай табиғаттан жанашырды,
Сол сәтте Айдың бетін бұлт жасырды.
Үйкының құшағында жанның бәрі,
Көк төбет барқ етті де тез басылды!

Ерекең жіті шолып төңіректі,
Құлағы бір дыбысқа елең етті.
Ақ бура ер салынған кісендеулі,
Саржалақ келгеніне көзі жетті.

Жігітке қасындағы сыбырлайды:
— Сол жақта түйе жабу жыбырлайды...
Төрт жігіт бас көтертпей байлап алды,
Көк төбет зілсіз ғана ырылдайды!

Мән-жайды тез түсінді өккі Сары,
Сонда да сыр білдірмей күлді тағы.
— Ереке, бәрі осылай аяқталмақ,
Жігіттің маңдайдағы қайтса бағы!

Тұтқынды отырғызып түйесіне,
Жөнелтті Талөкпенің түрмесіне.
“Түр-тұлға қандай ұқсас! — деп ойлады,
Баяғы карагердің иесіне”

Көктемде елдің іші тынышталды,
Қоң жинап арыған мал дұрысталды.
Аштықтын таксіретін тартқан қазақ,
Серікке мүше болып егіс салды...

ЗОБАЛАҢ

Табылмай заманға сай ой жарастық,
Көбейді атакқұмар, бақталастық!
Алдында өзге жұрттың басты шұлғып,
Жалтақтап айналаға көп қарастық!

Қол беріп, жөнге салмай адасқанды,
Өршіттік айдап салып жауласқанды.
Есіртіп пәлеқорды мадақтадық,
Жақсының жағасына жармасқанды!

Сонан ба, елім болып “қырық пышақ”,
Боздағын өзі берді-матап тұсап!
Өзімшіл, өресі тар кей надандар —
Досым деп, дұшпанына жайды күшак!

Шемен боп көкірекке шер байланды,
Жазылмас жалпақ жұртты дерт жайлады.
Осынау көрсоқырлық өрши-өрши,
Қазақты қан қақсатар “өртке” айналды.

Дұшпандар өзгертті де айла-әдісін,
Тұсаусыз аяқ-қолды байлады шын!
Інісін ағасына жауықтырып,
Көбейді жоғалтқандар ар-намысын!

Күн туды жатып атар — жымысқыға,
Ұмытты олар тіпті жұмысты да!
Көршісін шәй өкпеге тұтқындатып,
Өздерін санамады қылмыстыға!

Суайттар бірін-бірі айғақ қылды,
Елінің бетке ұстарын айдаттырды!
Шашылып піл боғындай кетпес үшін,
Қайран ел қажыса да қайрат қылды.

Талайлар зәбір шекті расында,
Қосақтың босқа кетіп арасында.
Үйінен елу қадам шықпағандар,
Түрменің көрмей өлді қарасын да!

“Заң солай, заң бұлай” деп ел сендірер,
Көбейді құрғақ айқай белсенділер!
“Контр” деп кездескенге айдар тағып,
Қабағын түкситкендер берсең күлер!

Зарығып ел жылады, қағып безек,
Әккі жау найза орнына қалам кезеп.
Арызды қырдан ойға домалатып,
Итжығыс түсіп жатты алма-кезек!

Заман-ай, бағытыңды біліп болмас,
Көбейді өкінішің орны толмас!
Тағы да ердің басы дауға түсті,
Әр кезде жақсылармен болған жолдас.

Болған жоқ, қалың елге қастығы да,
Ұрыны ұстап беріп, қосты “күнә”,
Шақыртты Серікқали, Ерекенді –
Болатын ОГПУ-дің бастығы да!

Ойранды салды-ау бізге оба, аштық,
Байлар да жасап бақты талай қастық!
Бәрін де “бірлік” атты батыр жеңіп,
Қарыштап күннен-күнге алға бастық!

Басталды бейбіт өмір құлшынатын,
Жаулардың күні таяу тұншығатын!
Жас қоғам-парасатты жаңа дәуір,
Құс қолдар-миллиондар бар іс тынатын.

Жүрген бар сылтау іздеп ұрынарға,
Ондайдан тарих кері бұрылар ма?

Біреулер Сен туралы арыз жазып,
Тағы да қосақтайды ұрыларға.

Атанбай сайыпкері бақталастың,
Елің мен жерің үшін жанталастың!
Басынды он бесінде оққа байлап,
Білемін, ажалмен де тайталастың!

Сенемін, кедейден Сен жерінбейсің,
Бет бұрып өзге ортаға бөлінбейсің!
“Сырымды өзгелерге ұқтырам” деп,
Сол үшін от кешуден ерінбейсің!

Біз жайлы сөз болыпты жоғарыда,
Білмеймін соңы неге соғарына?
Нөкіске мені шұғыл жібермекші,
Түсінбей басым қатты соларына?!

Хош, досым, тез бөлінді жолымыз да,
Кім білген, бақыт яки сорымыз ба?
Сенемін еңбегіміз еш кетпейді,
Қайрат бар қамал бұзар қолымызда!

Кетті олар осылайша бөлінісіп,
Тағдырдың тартқан дәмін бөліп ішіп!
Білмеді, өзек өртер өкінішпен –
Құларын дұшпан жайған торға түсіп!

Аударып үкіметтің бар ынтасын,
“Ерғали қоймады деп, барымтасын...”
Ақыры қос ұлымен бірге айдап,
Қайтарды Саржалақтың қарымтасын!

Жатса да жаңа қоғам жасақталып,
Не пәле надандықпен жасатпадық?
Қазақты қақпақылдай қағыстырып,
Дос жылап, дұшпан күлді масаттанып!

КҮЙЗЕЛІС

Мақпал түнде жымындайды жұлдыздар,
Мақпал түнде зар жылайды байғыздар!
Түрме іші жан түршігер қапырық,
Қуанышсыз көкіректе — мұн, ызғар.

Түн ортасы... Есік кенет ашылды,
Қол фонардан әлсіз сәуле шашылды.
Түтқындарды аралаған екеудің,
Бірі келіп Ерекеңе ақырды:

— Тұрмай неге орыныңнан арландың,
Орындалған күні бүгін арманның!
“Күшіктерін” өлтіріңдер алдымен,
Көрейінші күйзелісін “арланның”! —

Деген кезде, жалт бұрылды Ерекең,
Қарсы алдында ұзын Сары түр екен.
“Саржалақтан аумайды екен, бәтшағар”
Бұл не ғажап, мұнда қайдан жүр екен?

О, жұмыр бас, тірлікте не көрмедің,
Бұл қорлықтан жақсы-ау бірден өлгенің!
Үш түтқынның сылдыратып кісенін,
Алып шықты ауласына түрменің.

Тағдырыңа бұлтартпайтын тұзақ сап,
Тұрған шақта өзгелерге қосақтап.
Үркек үміт жанарларда жалт етіп,
Қоштасқандай бірін-бірі құшақтап.

— Жау болсаң да пендесің ғой жұмыр бас,
Ар алдында адам түгіл жібір тас.
Көрмейінші, қос ұлымның азабын —
Мені өлтір мейлің өрте, мейлің ас!

— Жок, болмайды! — деді бастык жалт беріп,
Құрған торға өзін түстің тап келіп.
Ерекеннің сонда түсті ойына:
Сонау жылы... жұмсағанын ат беріп!

Тікенек сым, өрген тастан ауланы,
Қоршап тұрған мынау солдат найзалы.
Құтылудың жолы мүлде қалмады,
Сол арада ойлады бір айланы.

Тіршілік-ай, тым тәттісің пендене,
Қимайсың-ау, азап тартқан күнде де!
Жақын тұрған бір солдаттың мылтығын —
Жұлып алып, сұқты шығын кеудеге!

Құлап түсті... ғазиз жүрек тоқталып,
Жендеттер тұр оқ атуға оқталып!
Ерекеннің қуқыл тартқан жүзінде,
Күйзелістің табы қалды сақталып...

ТҮЙІН

О, сұмдық-ай, күнсыз ғой бұл өлімін,
Тіршіліктен неге бұлай түнілдің?
Бар кінәні мойындаған қорқақтай,
Қайда кетті қасарысқан төзімің?

Көргің келмей ұлдарыңның азабын,
Ең ауырын таңдадың ба жазаның?
Бұл шешімді кімдер қалай түсінер,
Тым салмақты болды ақыры қазаның.

Зая кетті, зая кетті-ау еңбегің,
Ар-даңқынды қас қағымда жерледің!
Елім деген, еңіреген ер едің,
Шешіміңнен ерлік нышан көрмедің?

Табың үшін табаныңды күйдірдің,
Қан майданда жауынды бас идірдің!
Ойда жоқта ұлдарыңның басына,
Өз қолыңмен қарғыс тәжін кигіздің!

Көзге шұқыр ұрпағы деп ұрының,
Енді жетпес дұшпаныңа құрығың!
Бір кездегі ел қамқоры, есіл ер –
Бір-ақ сәтте жемі болдың құрдымның!

Қара жерге қазық қылып қақса да,
Жұлып-тартып иттер талап жатса да,
Қанжар, оқтан қаның судай ақса да,
Төн азабы, жан азабы батса да.

Қыңқ етпесең! Сонда халық бағалар,
Үлгі тұтар кейінгі жас балалар!
Ерлігінді айналдырып аңызға,
Сәбилерін жұбатпас па апалар?!

Бұйырмады саған өлім осындай!
От пен суды кешкеніңмен тосылмай!
Амал канша, өкінішсіз өмір жоқ,
Бір азамат өзіңдей боп тусын-ай!

Тұтқындалды Саржалақ та қайтадан,
Жан болмапты оның сырын байқаған.
Бастықтардың қолтығына кіріп ап,
Жазықсыздың шаңырағын шайқаған...

Қысық көз шал бұл кезенді НЭП – деді,
Мықты болсаң, кінәлі кім, тап, – деді.
Қайдан білсін саясатты надан ел,
Осының да болды-ау сірә, гөп, – деді.

Көтерген бар сан азапты шошынбай,
Қалғандар бар жат пікірге қосылмай!
Ұрпағына пәктігіңді паш етер,
Ұзақ күткен заман туды осындай!

СӨЗ СОҢЫ

Өмірге ер де келер, ез де келер,
Біреу кеш, біреу ерте бір күн өлер!
Біреудің есімдері тез жоғалып,
Табытқа өзіменен бірге есер.

Қалдырып құлақтыға дүние-мүлкін,
Өтермін бұл өмірден мен де бір күн!
Азапты күндерім мен түндерімнің –
Рахаты бола білдің, өлең, шіркін!

Асыл сөз – арым дейтін, жаным дейтін,
Елінің арын арлап, қамын жейтін.
Бір жігіт шыға келсе, мен риза –
Киелі сөз патшасын – қадірлейтін!

Талөкпе—Алматы.
1993-1994 ж.

Атырау облысының Құрманғазы ауданында 1956 жылы дүниеге келген.

Әдеби ортада өзгеге ұқсамайтын талант қарымымен танылған қаламгер. Қазір Қазақстан Республикасы Президенті аппаратында қызмет істейді.

“ШАЙТАНҚАРА”

— Қосшы бала, Салкүреңге бас камшыны. Ел көзіне ілікпей тұрғанда Жайықтың қалың тоғайына жылқыны жасырып үлгерейік.

Ерғалидың шалт қимылына әбден дағдыланған Қабыл да алдындағы өңшең қыл күйрықты қуалай жөнелді. Күндіз бой тасалап, соңғы екі түнді сылт жүріспен өткізген Бозқасқа айғырдың үйірі айдауға әбден бастығып алған. Шашау шықпай, батысқа маңдай түзеген қалпы жарыса жөңкиді. Межелі жерге жетіп, тоғай ішіндегі шағын алаңқайға жылқыны жиып, Ерғали Қабылға әдетінше көңілдене үн қатты.

— Ә, қосшы бала, өткен жолы ағаңа не деп өлең шығарып ең?

Туады таң алдында есек қырған,

Ерағам жылқы алуды есеп қылған, —

дедің бе? “Байлардың жылқыларын” деп айырып айт. Басқада шаруамыз қанша? Сол малды апарып өзі секілді кедей, жатақтардың соғымына жығалы де. Иә, аяқ артыңдар деп бөліп береді де. Қосшы бала, осы соңғы жолкәде-ән ағаңнан болатын түрі бар. Қиылып қарамай-ақ қой. Оны ел шетіне іліккен кезде айтамын. Ал үйірге ие бол. Мен Жайықтан жылқы өткізетін қолайлы жерді көздеймін. Әрі Өндір тамырға соғатын шаруам бар. Сәскеде оралам. Сосын біраз дем алып, әбден қараңғы түскен соң жылқыны тоғытып өткіземіз. Арғы жағында қалғаны — ел қайдасың деу ғой, — деп, атының айылын қайта тартты да желе жөнелді.

Қабыл да атынан түсті. Шап айылын бос таңып, ауыздығын алды. Шығыстан бозамықтанып атқан таң тоғай ішін ерекше нұрландырып, жандандырып жүре берді.

Тынымсыз сыбдыр қағып тұрған сансыз жапырақ тынған желмен қоса сап тыйылды. Ендігі кезекті сайрағыш құстар алған тәрізді. Шөп басына мөлт-мөлт қонған шыққа қанатын сулап, гүлдің ашылуын тағат таппай тосқан әсем көбелектер жүр сабылып. Түнгі жүрістен кейін жылқылар да жусап калыпты. Аққайынның түбінде тізе бүккен Қабыл көзіне ұйқы тығылғаңмен, қалғып кетпеуге бекінді. “Жігітке сергектік жарасар, Ұйқы – үйірлі пәленің басы” деп Ерғали ағасы әрдайым құлағына құйып отыратын. Құс ұйқылы, сезімтал жанның өмірден түйгені болар.

Ерғалидың жанына ергелі көңілі өсіп, әнге әуес, күйге құштар боп барады. Ат үстінің желі болады деуші еді үлкендер жағы. Рас та шығар. Өйткені, елдің айтуынша, өрі батыр, өрі әнші ағасы “Қосшы бала, Салкүренің бабында ма?” деп арқасынан еркелете қаққан сайын өз-өзінен түлеп шыға келеді. Бұл сөзден кейін-ақ араға аз уақыт салып, күн кеспейтін, жол өлшемейтін сапарға аттанатындарын біледі. Жүріс тілеп тұрған Салкүренді таң асырып, тоқжарау күйінде ұстайды.

Осы жолғы да солай басталған. Ерғали ешқашан өзі бастап кісіге қиянат жасамайды. Ал біреудің үстемдігін, пасық пиғылын, кеуде соққан өктемдігін көрді ме, тұрысатын жерін сұрайтын мәрттің өзі. Мына жусап тұрған жылқылар – соның куәсі.

Басқұншақтағы тұз өндірісінде істейтін Жөпек кедей о баста Ордадағы Жалпақшағыл бойынан көшіп келген-тұғын. Өзінің айтуынша, әке-шешесі кезінде орта дәулетті болғанға ұқсайды. Арттарынан ерген жалғыз қара – Жөпекті ерте үйлендіріпті. Араға жыл салып көрген немересін ырым ғып Төлбасы деп атапты. Содан Төлбасы беске ілінісімен қапсағай қара шалдың тоқымы құрғамауға айналыпты. Бір жолы үйіне бөгеліңкіреп оралыпты. Бақса, Жайықтың арғы бетін жайлаған Жауынбектің қызына құда түсіп қайтқан екен.

– Бесіктен белі шықпай жатқан немеренізге сонша неге асықтыңыз? Ең болмаса онға келіп, оң, солын таныса бір сәрі, – деген ауылдастары да табылыпты.

– Е, ақылшым-ай, ол онға келгенше мен омалып отыра берсем жақсы. Бір күні ажалдың ақ мылтығы өзіме тураласа қайтпекпін? Сонда, ең соңғы иек қағар сәтімде, жалғыздан көрген жалқының тірлікте аяғын матай алмағаным жанымды жай таптыра ма? Енді көңілім орнықты. Бұдан кейінгі көрген балалары өздерінің еркінде, –депті ұрпаққа шөлдеген шал. “Е, заманына қарай заңы, орманына қарай аны” деп отыратын ертелі-кеш таспиығын санап, сақалын салалап, өткен күндердің есебін алғандай. Жарықтықтың сөзі дуалы ауыздан шыққандай-ақ екен. Араға жыл салып өзі дүниеден озды. Орда бойына оралып соққан жұтта Жөпек әкеден қалған аз дәулеттен айырылып, жүгенін қолына ұстап шыға келді. Кешікпей тұңғышы Төлбасы шешектен қайтты. Алуға бар ағайын беруге келгенде сырғақси бастады. Құйрық-бауыр жескен болашақ құдасы Жауынбек баласының кәдесіне келуге де жарамады. “Бауыры бүтін, басы аман” кісі өзгенің қайғы-қасіретін қайтсын? Кезінде төс түйістіріп көріскен, он жылқыны “немеремнің қалың малының басы” деп айдап апарып үйіріне қосқан қара шалдың көзі жоқ. Жұт болса – мынау. Төлбасыдан да айырылғаны – анау. Әмеңгерлікті ұстанатын ер бала және жоқ болғасын құда енді бізді ойламас та” – деп, іштей шөгіп қалған.

Араға жыл салып жұттан аман Жауынбек әулеті Ойыл бойына қоныс теуіпті деп естіген. Кешікпей өзі де күн көріс үшін түз өндірісіне табан аударды.

Міне, сол қайырылмаған құданың үйірінде кеткен он жылқының араға алты-жеті жыл салып шыққан қуғыншысы еді екеуі. Екеуінің де мінгені жүйрік-ті. Аттарын көп қинамай желе жортып, Ойыл өзенінің күнбатыс тұсындағы Қамыскөлге жетті. Бұл Жауынбектің жаз жайлауы деп естіген. Жөн сілтеушінің айтуымен жылқышыларға жолықты. Алғашқы сәлемдестіктен кейін-ақ ерігіп отырған үшеуі мосыға қазан ілді. Шай қайнағанша

әңгіме де ағытылып жүре берді. Ырғыз бойындағы нағашыларымыздың ауылына қыдырып барамыз дегеніне иланған. Бұлар әбден күн қараңғы түсуін жөн көрді. Жылқышылардың ішіндегі бір сөзшені: “Байекең жақында қажылықтан оралды. Зәмзәм суын да ала келіпті. Балаларға бір-бір ши қасықтан ішкізді. Ауру-сырқаудан сақтандырғаны ғой. Бұрын ұсынбағаны болмаса, оқуы үлкен кісі көрінеді. Тегін адам қажы бола ма? Қазір басында сәлде, аузында – Алла. Көп бұрыс емес, ауылға соғып, қажыға сәлем беріп, батиқасын алыңдар. Жолдарың оңғарылар”, – деп бастырмалатып барады.

– Оныңыз ақыл екен, сөйтеікші, – деп Ерғали қуанған сынай танытты. – Қажекең ортаншы қызы Нұрлыны ұзатқан жоқ па?

– Әй, өздерің қыз алып қашқалы жүргеннен саусыздар ма? – деп, өлгі қарқылдап ала жөнелді.

Әңгімеге тиіп-қашып араласып отырған жанындағылар:

– Үйшік маңын жайлаған Дәулет деген бай құда түскен. Тойы қашан боларын білмейміз. Бізге ондайды айта ма? Еститініміз байдың алдап-сулап, бәйбішенің ақырып-жекіріп жұмсауы, – деді наразы пішінмен.

– Өйтіп оттай бермендер? Су-суан ішіп, ат мініп жүргендерің кімнің арқасы? Қажекеңе айтып, осы күндеріңді көп қылайын ба, бәлем? – деп сөзінен сары жалақ тіпті ақиланып кетті.

– Е, ат мінгізбегенде жылқысын жаяу бақтырмайды ғой, – деп екеуі төменшіктей берді. Сары жалақтың мына озбырлығына ыза болған Ерғали:

– Сөзің ірі екен, дәу де болса батырдың сойы боларсың. Не Жауынбектің жамағайыны шығарсың? – деп мысқылдаған. Оны түсінер болмады, тіпті дәудірлеп кетті.

– Болсақ болармыз, мың қосшыға бір басшы деген. Алты үйір жылқымен осы екі жаманға өзің ие бол деп, байекең арнайы жіберген.

– Жауынбек Жайық бойында отырғанда ортаншы қызына біреулер құда түсіпті. Құдалар жағы он биені алдын-ала ұстатыпты, – деп естіліндер ме?

Ерғали отырғандарға сынай қарады.

— Оны отбасында жүрген қатындардан естігенбіз. Орда бойынан келген, сауғанда исініп кеткіш торы биенің құлыны мына тұрған, — деп ерттеулі құла дөненді көрсетті. Сары жалақ қайтадан шытыр ете түсіп:

— “Іріген ауыздан шіріген сөз шығады” деген. Қазан қайнатқаннан басқа білері жоқ қатындардың сөзін көңірсітуін көрдің бе? Бұл екеуі ашықтан-ашық сырласатын қайбір сыралғы жандарын? Қаңғып, ә... Жолаушылар қайдағы бір... Есекті мал деп, сендерді адам деп жүрген мен ит...

— Тоқтат. Ит екенінді жаңа білдің бе, қасиетсіз неме? — Ерғали ақырып жібергенде сары жалақ абдырап қалды да, іле қамшысына жармасты.

— Не дейді? Аузыңды...

Жанында отырған Қабыл қолын қағып жіберіп, оң иығынан басты да төмен тұқырта қойды. — Шығарма, үніңді.

— Сары жалақ, сөзімді ұғып ал, — деді Ерғали әлгіге тура қарап, — Жауынбегіне айта бар. Біз Нұрлыға алғаш құда түскен Орданың қазағымыз. Басымызға ауыртпалық түскенде тіріге сәлем, өлгенге бата дегенді ұмытып, қаша көшіп еді. Осыны алдына барып айтсам ба деп оқталғанмын. Бірақ сонымен тәжікелесіп жатуды бойыма шақ көрмедім. Өлер бала өлді. Енді берілген малды “Қазан түбінде шеміршек қалды” деп жоқтамауға да болар еді. Басқасынан бұрын астамдығы-ақ батты адамға. Пенде көңілінің алтынға да айырбасталмайтын тұстары болатынын ол қайдан білсін? Он жылқы бізден келген. Артық демейін, оның өсімі делік. Оны әлгі Қажыңның айып-айбанасы үшін алайын. Бір үйірді қазір алдыма саламын. Отыздан артығы болса жолай жарлы-жақыбайға үлестіремін. Қажың артымыздан қуам деп өуреленбесін, көрі жілігін үзем” — деп, ораулы мылтығын құрастырып сайлап алды...

Түн ортасы ауған... Сары жалақтың қолы байлаулы. “Қолың жүрдек екен, тежеп ұстағаның жөн” деп төрт өрме қамшымен буып тастаған.

Кешікпей алдарынан осы бозқасқаның үйірі кезіге кетті. Ілкіде құйрық-жалы төгілген адуын айғыр тосын мазалаған бұларға оқыранып, ойқастап баққан. Ерғали астындағы Шайтанқарасымен бір-екі айналдырып бастырмалатқанда алғашқы арынынан айырылып, көндігіп шыға келді. Енді кешігуге болмайтынын сезді де, екі жақтап үйірді қуа жөнелді. Ойлы-қырлы Ойыл даласы да, балығы тулаған, бакасы шулаған Қамысқол де асығып, қамшы сілтеген сайын алыстай берді.

* * *

Текеге тақау Жайықты жағалап қаз-қатар қоныстанған орыс мүжықтарының шағын селосы. “Ен судан еміп отырған құнарлы жерге ұсынақты қол тап келген соң өнбесті өндіреді-ау” деп ойлады Ерғали. “Переселендерге дейін осы мекен құлазып, бос жатқан жер емес пе еді? Көшіп келген мүжық атаулы да бай халық емес екен. Артынып-тартынып, жаяу-жалпылап келді. Келе ағаш кесіп, бөренеден үй салды. Үйлері қандай дейсің? Айналасын шарбақтап қоршап жіберіп бақша отырғызды. Түскен өнімдері қандай дейсің? Бидайың ба, тарың ба, көк қыртылдақ, қызыл шыртылдақ керек пе, бөрі бар. Жайықты өрі-бері бөгеп тастап ау да тартты бұлар. Шоршыған бекіре, сарбауыр сазан, сұғанак шортан дейсің бе, қарық болды да қалды.

Өздері айдаған “отты судан” тартып алып, гармоньды қиялай соғып салған кешкі сауықтары қандай әсем Жайық жағасындағы? Бірде ойнақы, бірде мұңды, өрі сазды, сағынышқа толы өндерін айтсаңызшы?! Тілін білсең қосыла кетуге кім тәуекел етпес?

Ал біздің кедейлер ше? Балықтың шөңгесі бар деп шошиды. “Жеңсік ас” деп жемісті ұнатқанымен, бейнетіне салсаң жеріп шығады. Айналып келгенде тоқтышақты “кіп-кіштеуден” өзге білеріміз бар ма? Ыстыққа да, суыққа да төзбеген, құдай сүймеген пендеміз ғой бір”

— Ей, Ермолай жол болсын. Дауыс шыққан жаққа жалт қараса күлімсіреп досы Андрей түр. Үйінің жанынан асып бара жатқанын сонда аңғарды.

– Әлей болсын. Ау, Әндір тамыр, қыста келгенімде үйін көк қақпалы емес еді?

– Болмаса сырладық, қош келдің, – деп қазақуар неме тізгініне оратылып жатыр. Екеуінің дос болу сыры да қызық. Осыдан үш жыл бұрын жаздың шуақты күнінің бірінде өзеннің арғы бетіне келіп тоқтады. Жетегінде нағашы жұрты мінгізген бесті бар. Көңілі көтеріңкі, қолда үкілі домбыра, қалтасында қыз сыйлаған кестелі орамал. Нағашылығы асып түссе, жиендігі кем соғатын бұл ма? Сағызды жайлаған тілекші жұртын ән мен күйге бөлеп, ауылына оралған беті-тін. Ойы – ер-тұрманды қайыққа салып, аттарды өзеннен тоғытып өту. Бірақ алғашқы естіген жауабы маңайдан бұзауіс қамшымен салып жібергендей қылды. Бір-екі жез тиектінің: “Ей, түзем қайт кері. Билеуші ағзамның: – Жайықтың ескі жағынан да бірдей он шақырым жерге жергілікті қырғыздар келмесін, жылқыларын жолатпасын, балықты үркітеді деген жарлығын естімедің бе?” – деп зілдене қарағаны. Мұндайда ат басын жалт бұратын Ерғали ма?

– Өз жерімізді өзімізге бастырмайтын ол қандай жарлық, көрсет көне?

Ұзын бойлысы сайқымазақтау болса керек.

– Сен үшін ат шаптырып алдыртайын, күте тұр, – дегені.

Бұл жұмсарғансып: – Мырзалар, менің екі атым балығыңның құйрығын баса қоймас, рақым етіндер, – деп еді. Әлгілер өршеленіп кетті.

– Жоғал әрмен, әйтпесе, – деп мылтықтарын көтерді. Бұл қамшысын көтере алмады. Не істерін білмей дағдарып тұрғанда осы Әндірдің келе қалғаны. Жез тиектерілдердей емес, жүзі жылы, сөзі сынық. Жағдайын айтқан, түсіне кетті.

– Таң алдында қайықпен үйімнің тұсынан өткізіп салайын, күт, – деді.

Өзі беталды тәуекел қылса құрып тастаған ау мен сеткілерге тап болуы ықтимал екен. Әндір уәдесінде тұрды. Бұл жаңа танысына қатты разы болып, алмаймын дегеніне қоймай, достығымыздың басы болсын деп жетегіндегі

бестіні ұстатып кетті. Ол бұған сайлы мылтығы мен оқ-дәрісін ұсынған.

— Маржа, қуаттымысың? Манадан бері ерінің кіммен сөйлесіп тұрғанын шамалай алмай отырған Маруся таныс қазақты көргенде орнынан қуана көтерілді.

— Жаксы, жаксы. Өзин, қатин-бала аман? — деп білетін бар қазақшасының басын біріктіріп жатыр.

— Шүкір, Маржа. Жамиға да күйлі, тоқал ал, қартайдым, — деп мазалай берген соң, қыз көре шыққан бетім. Мына Әндірдің ондай ниеті жоқ па?

Ерғалидың сөзін күйеуінің аудармасымен ұққан Маруся өзіл екенін біліп, жайдарланып, күліп жатыр.

— Өзің айттың ғой, орыс байыса үй салады, — деп — Әне, тағы бір шағын үй тұрғызып жатырмыз. Маруся да есесін жіберер емес. Осы күзде үлкен ұлы Егор үйленетінін, соған арнап салып жатқанын Андрей досы түсіндірген.

— Е, құтты болсын, тойға деген шашуым әзір, — деді Ерғали шын қуанып. Ойын сезе қалған әйел:

— Қартымды біреулер конокрад деп жүрмесін, әйтеуір, — деген өзіл-шыны үрейленіп.

— “Байдың малы, байғұсқа сауап” деген, олардың бұдан дәулеті ортаймас. Бізге де ешкім батып конокрадсың дей алмас, солай ма, Әндір тамыр? — деп Ерғали күле қарады. Андрей болса ер көңілді, жел қанатты осы бір қазақтың ғайып-берен қимылына сүйсінгендей сөзін құптап, жымия түсті.

— Асығыспын, уәде әлгінде айтқандай. Түн қараңғысында жылқыны Жайықтан тоғытамын. Өзің алыстан бақыла. Көрші-көлем сезіктенбес. Ал өзіңе берем деген жылқының бүгін ыңғайы шықпас. Өйткені үйірден айырып алып қалу оңай емес. Осы айдың аяғында Текенің мал базарында кездеселік. Мен саттым дейін, сен алдым де. Сонда кімнің дауы бар?

— Дегенің болсын, бірақ жайланып кешқұрым неге кетпедің? — деп ерлі-зайыпты екеуі жік-жаппар.

— Шай қоймадың, қой соймадың, — деп Ерғали досын қағытты.

— Шай қазір қайнайды, қой жоқ. Шошқа сояр ем, жемей-сін, — деп Андрей бұл сұраған мылтықтың оқ-дәрісін ұстатты.

— Ол ақмарқаның етін жемейтінім рас. Әйтсе де әзілдесіп отырар едім. Қасымдағы қосшы бала жас. Үйірден айырылып қала ма деп қобалжып тұрғаным. Ал көріскенше, — деп атын сипай қамшылап жүріп кетті.

* * *

Білгендей-ақ асыққан екен. Өзіне таныс алаңқайға желе-жортып шыға келсе, жылқы да жоқ, қосшы бала да жоқ. Үйір орнында жас тезек жатыр. Ерғали алас ұрды.

Астындағы Шайтанқараға қамшының шындап тигені сол жолы болар. Қуғыншы келіп қалды дейін десе, көңілі сенбейді. Әр қырқаға із тастап, адастырып-ақ бақты.

Шайтанның шатағындай шиырманы қандай көнігі із кескіш те қапелімде шығара алмас. Күн жарықта өзенге қарай жылқыны қосшы бала тіріде аттап бастырмас.

Сонда қай жұтпаға сіңіп кетті? Әлде үйірге өзен бойын қарауылдайтындар, не иен суды иеленіп отырған бай орыс-казактар тап болды ма? Олай болса есірік немелер алдарына салып қуа жөнелген шығар. Әлден уақытта жылқының оскырығанын естіді де, өзен бойына қарай шаба жөнелді.

Келсе, жаға толы шулаған бала. Бірі тас атып, екіншісі қармағының сабымен су сабалап мәз-мейрам. Ағынды өзеннің ортасында шашылып қалған тастай пышырап бастары ғана қылтиып, үйір жылқы жүзіп барады. Бұрын мұндай ұзаққа жүзіп көрмеген екі-үш жабағы тай өзеннің ұзына бойына бағыттапты. Қосшы бала ең соңында. Аты қайратты-ақ еді. Мұның келгенін сезгендей-ақ басын судан сәл көтеріп, кісінеп жігені. Қосшы бала да артына жәудірей қарады.

— Қайтейін, ана көп жүгірмектің істегені, қызық көріп жылқыны қуып әкелді де өзенге салып жіберді. Шырқырап шапқаныммен қайыру бермеді. Менен кінә жоқ, аға, дейтіндей.

Ерғали да одан әрі шыдап тұра алмады. Бұл келгенде сырғи жөнелген тентектің бір-екеуін қамшымен шықпы-

ртып өтті де, атының айылын ағытып, ерін алды. Тоқымын бүктеп, еріне төс айылымен таңды да, алдына өңгерген күйі Шайтанқарамен Жайыққа қойып кетті.

Ағынды өзен арынын басып, салмақты иесін ауырлағанымен Хан ордасына жүйріктігімен мәшһүр Шайтанқара да қайранға түяк іліктірді-ау. Жалма-жан артына карағыштаған. Төнген қауіп-қатердің нышаны байқалмайды. Тек бұларды қызықтағандай екі-үш әйел ғана аулаларынан сығалай қалыпты. Бір-екі еркек күйбеңдеп жер қазып жатыр.

— Баса-көктегеніне карағанда арнайы рұксаты бар шығар, — деп ойлады ма, әлде күдай жаратқан өзеннен не өткізсең де шаруамыз қанша, — дегені ме, әйтеуір мойын бұрар емес.

Әйтсе де күпті көңіл алып-үшып атына тез қонды да, жарқабаққа желіп шықты. Қараса судан шыға үйірді дүркірете қуған қосшы бала Талдының қолтығына жетіп қалған екен. Салқын судан сергіп, әбден елеуреп алған үйір көсіле тартып барады. Ерғали қосшы баланың ойын жазбай таныды. Оныкі “Кесе-көлденең соқтыққандар болса, Ерағам амалдап жатар. Талдының қалыңына үйірді жасырып үлгерейін. Алдында айдағаны жоқ, айдаладағы жалғыз аттыда өзгенің қызметі қандай? Сәтін салса, сөйтіп құтылармыз” деген қысылғанда қылатын сыңар аяқ айла.

Соңдарынан қос қолды қойып шаба жөнелейін деген ілкідегі ойынан қосшы баланың мына тәсілі тез айнытты. “Ақылыңнан айналдым, алдымдағы сүйенішім”.

Бір нәрсеге разы болса, ренжісе ән салатын әдеті бар еді. Алмағайып күйге бөлеген мына жайт көмейіне таныс ән емес, тамылжыған әуен кептелгендей ме қалай? Бірақ ішкі сезімін ірікті... Сап, сап, көңілім.

Жайықты жағалай өскен тал-терек, өзен бойынан ұзаған сайын сұйылып, селдірей түседі. Одан әрі аракідік кездесетін шоқ-шоқ тоғай біткесін көсе кісінің иегіндей, көз сүрінетін көлеңкесі жоқ жазық дала басталады. Тек

Теке қаласының күнбатыс жағында Орал тауының түяк серпер сілемдері ғана алыстан мұнартып тұрғаны. Өзеннен шыға Шайтанқараны өзге аттың желісіне бергісіз жол-жорғасына салған Ерғали да көптен бері көзден бұлбұл ұшқан мынау тыныштыққа ғажап калып келеді. Өйтпегенде ше?

“Жоғары мәртебелі ағзам” шығарған осы өлкенің қазақтарына ортақ заңын белінен бір-ақ басып, өзеннен жылқы өткізді ме, өткізді. Оның қайбір атақұлдігінен өргізген жібек жал, желжетпес жануарларың еді. Зорлықшыл байдан қуып әкеттім. Жәпек байғұстың несібесі, соған тиесілі мал дегеніне оң құлағын тосар пенде бар ма?

Түнде жүріп түсі кашқан конокрад, бұзыққа бұғау салынсын, – деп шетінен “әділ занның” арашасысы болып шыға келері анық. Ау, сонда мал алған бай қызығына батып, қыз алмаған кедей шыжығын көрсін деген сол заңдарының қай тарауында жазылған? Осы арасының аражігін ашып беретін кім бар? Заң атынан сөйлегендердің сөзінің басы күмбір-күмбір болғанымен, соңы міңгір-міңгір, су аяғы құрдымға кетіп жатқан бір жосықсыз дүние.

Әлгінде аула ішінде жүрген еркектерді көргенде шын-ақ шошып қалды. “Үй үстінен жылқы айдап, бұл қазақтың қай басынғаны?” деп атойлайтындай көрінген. Жоқ, тіпті келдің, кеттің дейтін емес, бей-жай. Олар, асылы, жез тиектілердің сойынан емес, өзінің Әндірі тамырындай қарапайым мұжықтар болса керек. Мүмкін, бірі ойлаған болар: “Ат басын ірікпегеніне қарағанда арнайы рұхсаты бар қазақ байы шығар, пәлесінен аулақ” деп. Екіншісі ойлады ма, кім білсін: “Апақ-сапақта өте шықты. Қуғын-сүргінді көп көрген кедей дағы. Өйтпесе, тоқымымен су кешіп, аптықпас еді. Жолын бөгеп қайтемін, көздеген жеріне жетіп жығылсын” деп. Ә, әлгінің мәні айқындалып келеді. “Бай байға құяды, сай сайға құяды, кедей қайда құяды?.. ”

Шайтанқараның оқыс оқыранып, құлағын қайшылағаны Ерғалиды ойынан лезде айықтырды. Көнігі жануар бекер секем алмапты. Сонадай жерде салып қойған суреттей

өсем екі мойыл кара ат жайылып жүр. Күйрык, жалы келістіре таралған. Бап көрген текті тұқым екені көзге ұрып тұр. Сөйткенше алдындағы топтана өскен балапан талдың ығына туарылған күймені көрді. “Сөн-салтанатын келістіріп-ақ жасаған екен. Өзен бойлай қыдырып, сауық-сайран құрып жүрген орыс бекзадаларының бірі болды-ау. Бүгінгі күн кезікпеске кезіктіре берді. Тек, соңының қайырын бергей”.

— Жақындай келе анық бағдарлады. Күйменің іргесіне мол ғып дастарқан жайылыпты. Үстіне әр алуан тағам қойылған. Солардың арасынан үш-төрт ішімдік құтылары да мойындарын соза қалысыпты. Дастарқанды жағалай екі еркек, екі қыз жайғасыпты. Әйел болса да өзі білсін. Жыртақай күлкі, керенау қимылдарына карағанда, біраз ішіп-жеп, тояттап алғанға ұқсайды. Тіпті екі еркек дастарқан шетіне шынтақтай кетіп, алақан тірестіріп күш сынастырама-ау, қайтеді. “Қой, еріккен топқа емініп нем бар? Құтырғаннан құтылған, күн жарықта жылқыға жетіп алайын”, — деп қамшысын қыса ұстап, жандарынан желдіртіп өте шықпаққа бекінген.

— Ей, аттылы, бері кел, — деген өктем үн кілт тоқтатты.

Баяу жақындай бере сәлемдесті. Бірақ оны қажетсініп жатқан ешбірі жоқ. Бұрын желбегей шапанды қазақ көрмегендей қалала қалыпты. Екі ханым бірін-бірі түрткіштеп, мұны көрсетеді де күледі. Ергалидың көңіліне қауіп кірді. “Әлгі өткен үйірлі жылқының иесісің бе?” — деп тергей жөнелсе не қылсын?

— Қайдан жүрсің? Қайда жұмыс істейсің? — деді қырма сақал жігіт ағасы.

— Қыдырыстап келемін. Бұрын Басқұншак деген түз өндіретін жерде жұмыс істегенмін. Қазір боспын, мырза, — деп шынын айтты.

— Онда не істедің? — деп кішісі де қалысар емес.

— Қазып алынған тұзды қол шанамен зауытқа жеткізіп тұрдык.

— Жұмысшы болдым де, надан киргиздарда да жұмысшы табы қалыптаса бастаған ба?

Үлкені сенімсіздік білдіргендей басын шайқап қойды.

— Ал орыс тілін қайдан үйреніп жүрсің?

— Жұмысшылардың көбі орыстар болды. Солармен араласып жүріп үйрендім. Өздеріңіз қайдан келесіздер?

Ерғалидың бойындағы әлгіндегі үрей сейіліп, ат үстінде бір қырындай отырды.

— Царицын губерниясынанбыз. Орынборға сапар шегіп барамыз. Мынау балдызым, жастауын нұсқалды. — Сонда оқиды. Болашақ патша офицері. Қасындағы Клава — қалыңдығы. Бәріміз жолай Яицкіге соғып, өзен бойымен қыдырып, серуендеп баруды ұйғардық.

— Фу, Костя, соған жауап беріп отырған есіл аузың, — деп ханымның біреуі кіжің ете қалды.

— Жарайды, доғар, көп оттап кеттің. Одан да аттан түсіп, мына дамалардың қолынан шай іш. Сосын біздің бұратаналарға жасаған сый-сияпатымызды жабайы киргиздарына аңыз ғып айтып бар.

— Степа, бұлар қандай судан шай қайнатады деп ең? Әлгі ханым сөзге қайта араласты.

Ерғали аттан түсіп, қылшыбырды көкөрайға төсеулі жатқан қалы кілемнің бір бұрышына қазықбау шалып, мұқият байлады да, дастарқан шетіне тізе бүкті.

— Қалауың білсін, айтайын, — деп болашақ офицер жымың етті. Бәрі қосылып, дүркірей күлгенде жайылып жүрген аттар да елендесіп қалды. — Айталық, күм ішінде бір киіз үйлі киргиз отыр делік. Жазда әйел-баласымен, тап солай құдықтың ішіне түсіп, шомылады. Әйтпесе, олар біздей монша салмайды. Үйіне қайтарда ағаш шелекпен сол құдықтан су алып, әндетіп қайтады. Сосын шай қайнатып ішеді-ай дейсің.

— Мырза, өйтіп елді кінәраттамаңыз. Айтып отырғаныңыздың бәрі жалған. Ерғали ызадан қалшылдап кетті.

— Мені өтірікші дегің келе ме сенің? — Болашақ офицер бала қораздай күдірейіп жатқан жерінен атып тұрды. — Өткен жазда Черенковтың отрядымен бұратаналардың ауылын аралағанда өз көзіммен көргенмін. Керек десең одан да сорақысын айтайын.

— Буларда да намыс бар екен. Шамдангышын карай гөр, — деп сөзуар ханым да қал ысар емес.

— Дуся, қойсаңшы, — деп Клава атанған қалыңдық қайтармалаған болады. Жанындағыларға сездірмей Ергалиға көбірек көз тастап отырған да сол. Мұның келісті келбетіне, қонымды батыр тұлғасына бейкүнә, үркектей қарайды. Бір-екі рет көз түйістіріп те қалды. Жанындағылардың әлгі сөзіне сенер-сенбесін білмей отырған жанның кейпі. Мүмкін, сен де Жакан байғұстың Зәурепті секілді теңін таппаған мұңлық шығарсың. Ергали оған қарағыштай бергенін сезбей де қалды. Ол да көз өтіне көп отыра беруге қымсынса керек, қасындағы Дусямен сыбырласты да, Жайыққа шомылуға бірге кетті.

Манадан бері шөлмекке көбірек қол созып отырған екеуі қызара бөртіп алды.

— Дәм-тұздарыңызға рахмет. Мен кетейін, — деп Ергали жүрмекке бекінген. Қапелімде жіберер түрлері көрінбеді. Өрі-беріден соң Костя атанған мырзасы шүйлікті.

— Неге арақты ішпейсің, шошқа майын жемейсің? Бұл — патша ағзамның саясатына қарсылық деген сөз. “Аюға намаз үйреткен таяқ” екенін ұмытпа, киргиз. Көне, қазір арақты қолыңа ұстап, аузыңа шошқа майын тістеп тұрып, бұдан былай ақымақ болмауға ант бересің.

Ол жүресінен отырып, арақты құйып, шошқа майын турауға кірісті. Ашуға булыққан Ергали:

— Қойыңыз, мырза, оларды харам деп отырған мен жоқ. Тек әдеттенбеген нәрсем, — деп еді, оған құлақ асар болмады.

— Ақсүйектің тілін алмайын деген екенсің. Бәлденгеннің қалай болатынын көрсетем қазір.

“Өзекті жанға бір өлім” деп ойлады Ергали жанында жатқан бұзаутіс дойырына қол созып. Мына қорлық ауылдағы анау-мынау бай, биіне жүре сәлемдесетін ел еркесінің етінен өтіп, сүйегіне жетті. Кілем үстінде шалқасынан жатқан әлгінің балдызы бұған қарап аяғын көтерді.

— Ей, киргиз, Костяның “дәмін” татқанға дейін етігімді шеш те, сүртіп қоя сал.

– Ә, құл мен күң жұмсап қалған әумесерлер екенсіңдер ғой. Мә, ендеше сыбаған. Дойыр қамшы екі тізенің арасынан оқ жыландай ысылдап барып тигенде болашақ офицердің “баж” ете түсуге ғана шамасы келді. Мастығынан лезде айыққан екіншісі қолына шөлмекті ұстай көтерілді.

– Мынау сенің үлесің, саясатшыл неме. Шалт қозғалып қамшыны бір-ақ сілтегенде ішімдік толы шөлмек тал арасына топ етті. Іле қайта жұмсалған дойыр өзіне ұмтыла бергенді баудай түсірді. Жатқан орнынан тұрмай қалған “етік шештіргішке” қараған. Онысы әріректе тұрған күймеге қарай еңбектеп қашып барады.

Аты байлаулы тұрған кілемді тартқылап, шапши кісінеді. Талай қиян-кескіні көрген есті жануар иесін асықтырып тұрғандай. Ол енді бұл арада аялдауға болмайтынын сезді де, атқа бір-ақ ырғыды. Кілем шетіне мұқият байланған қылшылбырды жұлқи тартып, Шайтанқараға қамшыны басқанда ат арқырап аспанға атылды. Осыншама жойқын күш үстіндегі адамды да, затты да аударып тастап, қалы кілемді ерте жөнелді...

* * *

Басқұншақ тұз өндірісінің күншығыс тұсындағы Боғда тауының етегін айнала жайлаған кедей ауылы. Аты әйгілі Хан ордасынан күншілік жерде жатқан осы шоғырдың кескін-келбеті басқа қазақ ауылдарына қарағанда өзгешетін. Аралас-қуралас отырған отыздаған түгіннің руы да әр қилы.

Тұз өндірісі алғаш ашылған жылы табыс-төлеміне қызығып, жан-жақтан жиналған жұрт бұл күндері әбден орнығып алған. Басым көпшілігі Орда, Қисыққамыс бойының Беріштері, Үйшік маңындағы Кете, Ысық, Қызылқұрттың кәсіп қуған кедейлері.

Әрі-бері өткен жүргіншілер алатаңмен түйесін қомдап, арық мәстегін ерттеп, баласын бақыртып, қатынын шақыртып жұмысқа кетіп жатқан өңшең кәсіпшілердің тұрағын қай пиғылмен атағанын кім білсін? “Кедей жатақ”

деп айдар таққан. Күндіз тапқанын түнде жеп, “ертеңгі күннің еншісі бөлек” деп отыратын бұлардың ауылына еріккен жұрттың қандай атақ ілгеніне шаруасы шамалы. Өткен жылы Кетенің екі бисымағы келген. Келген кісі карап отыра ма? Не кәсібінді өңгіме қылады, болмаса қызынды сынап-мінейді. Әлгілердің де “Алакотан жиын – жыртық-жамау иін, санағаны – тиын, күн көрісі қиын” деп мақалдап, мысқылдағанын естіп, Ерғали отырған жерлерінен айдап шыққан.

Кедей ауылындағы елең етер жаналық Ерғалисыз өтіп көрген емес. Басы қыз ұзатудан бастап, қылаяғы бала піштіруге де қам-қаракет осы сері жігіттің ақыл қосуымен істеледі. Сен Қызылқұртсың, мен Ысықпын деп жатқан бұл жоқ. Алдына кім келсе де көңілі ортақ, қолғабысы даяр.

Осы ауылдағы бүгінгі той-домалақтың иесі – Жәпек, тұщы етінен ащы тер шығарып, өмір бойы жиып-терген, ақ, адал малының қайтып оралғанына есі шыққан байғұс “жолдарыңнан садақа” деп пышағын ала жүгірген. Ерғали ұзын жолдан шаршап келгендіктерін, біраз демалып, тынығатындарын айтып діктекен. Араға бір жұма салып, сәрсенбінің сәтіне семіз ту биені жықты. Көрші-көлем Жәпектің төрт қанат боз үйіне лық толды. Жігіт-желен, қыз-қырқынның өзі көрші Тілек пен Қойшыбайдың үйіне сауық-сайранды қыздырып бағуда. Қатарға отыруға ілінбеген бала-шаға екі-үш күрке, шатпаның аузы-мұрнынан шығады. Жұрттың бәрі айда-жылда еншілеріне бір тиетін мұндай жылт дәуреннің буына елтіген. Балалар жағы іргесі түрілген киіз үйді қайсысынан ду-ду күлкі, күмбірлеген күй көтеріңкі шықса, сонысына шауып, мәз-мейрам қалпы.

Қосшы баласын оң жағына отырғызып, Ерғали Жәпек үйінің төріне жайғасқан. Жұма бойына ести алмай жүрген ділгір өңгімелерге шөліккеген жұрт екеуіне алма-кезек сұрақ жаудырып бағуда. Айтып болғанша шыдамдары жетпей “өйтпедің бе, бүйтпедің бе” деп отырған көрпелерінен алға емініп, жылжып түсіп, соңы ойлағанындай болғасын “е, е, бәрекедді!” деп қайта шегініп жатқандар да жоқ емес.

Көрінген жерде көзін шығарып алуға әзір тұратын жаңғалақ Әпіш балалардың жылқыны Жайыққа айдап жібергенін естігенде “алда, жүгірмек-ай”, – деп жанындағы көпшікті бар пәрменімен қойып қалғанда, көпшік жарылып, қоғаның бұрқылдағы киіз үйдің ішін алды да кетті. Оған ренжіп жатқан пенде жоқ, қайта көпшілік қуанышқа күлкі үстеп, тысқа шығып қағынып, сілкініп оралды.

– Ереке, орыс мұжықтарымен үйлесе қалатын едің, Жайық бойында кездескендер біздің Көзме бастығымыз секілді тонмойын біреу болды ғой?

Әли үзіліп қалған әңгімеге үздіге түсті.

– Е, халық болған соң жаман-жақсысы кездеспей тұра ма, бес саусағыңа қарашы... – деп мылжың Сайын килігіп еді, Ерғали:

– Әпіштің айналасында көпшік жоқ болса ғана айтамын, – деп отырғандарды күлдірді.

– Жеген таяқтары бойына күт. Ойым өзенде шомылып жатқан маржалары келмей тұрғанда кетіп үлгеру болатын. Әрі әлгінің балдызы жорғалап, күймеге барып қалыпты. Күйме ішінде мылтық бар екенін сездім. Суық қаруға қолы іліксе аман құтқармасы анық.

– Ынжық-ау, енді неғып тұрсың? – деп Әпіш қайтадан шыр ете қалды. Онысы құрдастығын арқа тұтқаны.

– Осы Әпіш болмаса құтылуым да екіталай екен-ау, – деп жиналғандарды тағы бір желпіндіріп өтті.

– Кілемді тастамағаныңыз қандай жақсы болған. Жамиға жеңеміз қуанып жүр, – деп бүкір Әшім әңгіменің алдын орай берген еді, Әлидің сұстана қалғанын көріп, сап тыйылды.

Ерғали аңғармаған ынғай танытты.

– Кілемнің шетіне қазықбау шалып байлаған қылшылбырды шешіп үлгере алмайтынымды сездім. Әрі Шайтанқара да тартынып, өбден нығыздап тастады. Аттың екпіні, шылбырдың мықтылығы болар, алты қанат ақ орданы төсенішсіз қалдырмайтын қалы кілем суырылып шыға келді. Қатты шапқаннан ба, жерге де тиетін емес, бір қалыпты көлбеңдеді де отырды. Кешікпей мылтық та

атылды. Артыма мойын бүрсам, екеуі үріккен аттарын қуалап ұстай алмай жүр екен. Сол қарбаласты пайдаланып, кілемді артыма өңгердім де, кешкі қараңғылыққа қойып кеттім.

— Ой, ерім-ай, жарадың!

— Тусан ту.

— Жақтарың түспей жамаңдық көрмеңдер.

— Жауынбектің арттарыңнан қуғыншы салмағаны біздің де ел екенімізді мойындағаны шығар. Былтырғы жылы Қали барып амандасқанда қолы емес, аяғын ұсыныпты. Жоқшы екенін естігенде төрінен сабағандай ғып шығарды деп келген.

— Жолай кезіккен кесапаттан да аман-есен құтылып-сыңдар. Дүние емес, ең бастысы жігіттің сағы сынбағаны. Қабылжан, ағанның атқосшысы бола бер, бір ауылдан бір намысты ер шықпаған ба? — десіп ақсақалдар бата қылысып жатыр.

— Қосшы бала болмағанда осы сапарда қандай күй кешетінім тәңірге ғана аян, — деп Ерғали Қабылдың арқасынан қағып қойды.

— Қасында екі-үш жігітті алып, біздің үйде тұрған қалы кілемді алып келші.

— Жарайды, қазір жеткіземіз, деп Қабыл да орнынан лып көтерілді. Жиналған ауылдастары әліптің ақырын күтіп, үнсіз қалды. Жігіттер кілемді үй жанына өкеліп қойды. Көруге ынтыққан үйдегі-түздегі жұрт жан-жағынан анталасын кеп. Бүктеуін жазып жібергенде күн көзіне таранған қырғауылдың қанатындай алуан бояумен көз қарықтырып, талайды естен тандырды. Әйелдердің өзі біразға дейін үнсіз қалды.

— Тектілердің астынан текеметін суырып өкеткен ерім-ақ екенсің. Алғаш ес жиған ауыл үлкені Бектібайдың соңын ала бәрі қошеметтесіп кетті.

— Қосшы бала, осы жиналған қонақтардың ішінен жеңгелерім мен келіндерімді бермен шақыр, — деп Ерғали алмас кездігін ыңғайлай бастады. Күйеуінің көңілдегісін таныған Жамиға шыдап тұра алмады.

— Алтынханымның әкесі-ау, қызың бой жетіп келеді. Үйде іліп алатын бір дүние басы бүтін тұрса қайтеді? — деп қалды.

— Тұрс етпе, — деді Ерғали әйеліне карап, — Амандық болса қызымның жүгінің үстін қақпа алашамен жапқыз-басын. Ақ алмастың қынынан бекер суырылмайтынын білесің. Не кескілескен өрттің үстінде, не қайтымы жоқ серттің үстінде шығады.

Мына желкілдеп тұрған ізбасарларымыздың анасы-жеңгелерім мен келіндеріме тірлікте қандай сый көрсеттім? Ойлап отырсам қайсысына ақшаңқан жаулық орап, шөйі көйлек кигізіппін? Олар менен ештеңе дәметпес. Бірақ басыма талай қиямет-қайым күндер туғанда арашаға жүгіретін өрбіген анау кара домалақтардың ағаларына деген пәк көңілі болар, оққағарым болып жүрген. Осы кілемді ат артына алғаш өнгерген сәтте “ауылдағы жеңгелерім мен келіндеріме бұйырсын” деп ырым қылғанмын. Оны бұған дейін сендерден артық кісі төсенген жоқ. Қазір бөліп беремін. Шөйі көрпе қылып алыңдар. Айтқан сертіме жеттім, разымын. Уәде — хақтың ісі, оны ұмыту харамға ғана тән.

— Он екі, аға, біразы жаныңызда тұр, — деді көпшілікті жалпы нұсқап. — Кейбір келіндеріңіз, ұяламыз деп күрке қасында, қазандық басында тұр.

— Бәрі дұрыс. Қосшы бала, сіздің үйдегі Дариға келінді есепке қостың ба?

Қабыл ұялып, төмен қарай берді.

— Оның жарамдаы, қосшы бала. Дариға келінмен он үш де. Тағы біреу, сонымен он төрт деп қой.

Алмас кездік қызылды-жасылды гүлді кілемді әп-сәтте кесінділерге айналдырып, бөлшектей түсті. Ойға алғанын тындырған соң, Ерғали жеңгелері мен келіндерінің аттарын атап шақырып, бір-бірден үлестіре бастады.

— Игілігін көр, Қадипша.

— Шайың шыққыр болсын, Дәмеш.

— Кәлима келін, ұялма шырағым...

Қалған соңғы екі кілемшенің бірін Дариғаға ұстатты.

— Қосшы баламен қоса ағар, қарағым.

Оң мен түстің арасында тұрғандай қал кешкен үлкендер жағы “әумин” десіп бата қылып жатыр.

Ең соңғысын бүкір Әшімге ұсынды. — Болашақ келінге тілекші болсын, — деп.

Оның манағы байқаусыз айтылған қағыс сөзі жаны нәзік жігіттің көңілінде қалып қойды ма, болмаса үйлене алмай жүрген мүсәпір пендеге деген татаусыз ықыласы ма, ол арасы айырғысыз.

— Алла, айналайын-ай, нардың арқалағаны алтын да, жегені жантақ деген бұрынғылар. Намысқа шауып, біз үшін от пен суға кезек түсіп жүргенін көрмейсің бе? — деп бірекі кемпір көңілдері босап, кемсеңдеуге айналып еді: — Шай дайын, үйге кірелік, — деген Жәпектің даусы естілді.

Шай орталана бергенде Қабыл:

— Ераға, уәде жұтпайтыныңызды дүйім ел біледі. Ән... — дей бергенде.

— Өзім де бастағалы отыр едім, — деп Ерғали іліп өкетті.

Жаюлы дастарқаннан сәл шегінді. Жан баласына ұстатпайтын үкілі домбырасын бабына келтіріп, кең тыныстады. Тойшылар өншінің қалт еткенін қағыс жіберер емес. Кеу-кеулеп өзара басым түсіп жатқан өзіл-оспақ сап тыйылған. Әнші түрүлі керегеден сағымды жонға ойлы көз тастады. Он саусақ әрлі-берлі жүгіріп, әлдебір өуен іздегендей. Ән сазы бірінен-біріне ауысып, тұрақтар емес. Ерғали өзіне керектісін таппағандай тыжырынды. Қабағын түйіп, жібек орамалымен терін сүртіп, желпінді.

Әншейінде өнге келгенде ескен желдей аңқылдай жөнелетін ағасының тағатсызданған мыны халін көріп Қабыл:

— Әттеген-ай, буынсыз жерге пышақ салдым ба? — деп қымсынған.

Домбырасын қайта қолға алғанда-ақ, өршіл өуен жұртты елең еткізді. Аркасы кеңіп, бусанды. Өзінен көз алмай отырған көпшілікке қарап бейкүнә жымиды.

— Халайық, — деді сол күйі, — Қосшы баланың жаңағы айтқан сөзінің жаны бар. Жайықтың жағасында тұрғанда ендігі ән кәдесі менен болсын деген уәдем бар-ды. Барлық

қиындықты артта тастап, ел шетіне ілінген қоңыр салқынды кеште жаңа өн көкірегімде күмбір қақты. Жиын тойда бірақ естісін деп Қосшы балаға да ашып айтпағанмын. Тек оңашалап, іштей мың мәртебе қайталай бердім. Жаңа өннің маза бермей жүргенін сезімтал жас ағасының көңіл-күйінен таныған ғой. Қолқасы орынды, меселін қайтармалық. Ән атын ер қанатым еді деп “Шайтанқара” қойдым. Бұл сіздерге де жасаған ортақ сыйым болсын.

— Ал, көне, — деп домбырасын қағып-қағып жіберіп бастап кетті.

*Мінгенім-ай, астымдағы-ау, Шайтанқара,
Текеден жылқы айдадым-ау, өңшең ала.
Осыдан осы жылқы-ау, бойға сіңсе,
Тағысын тағы айдармыз, Қосшы бала-ау.*

Кең тынысты өн шырқай көтеріліп, тым-тым биікке өуелей берді. Жаңа өннің өр де, сырлы сазы тыңдаушыларды еріксіз баурады. Әлдекімдер үн қатса, мынау сұлулықты лайлап алардай көздері жаудырап, тіліне төтті дәм үйірілгендей тек тамсана қалыпты.

*Оралдың тауы биік, жері дала,
Ат міндім күрең төбел, көзі қара.
Сыртынан ер жігітті жамандаған,
Душпанды кез келтіргей айда-ла-да.*

Ерғали өннің соңғы сөзін созып, бабымен аяқтады. Өлгіден бері үнсіз отырған көпшілік дүр сілкінді.

- Уа, пәлі, өн деп осыны айт.
- Өркенің өссін, мұңсыз бол.
- Сегіз қырлы серілікті тал бойыңа дарытты деген осы.

Сөйтіп, Ерғалидың “Шайтанқарасы” әрлі-бергі жүргіншілер “Кедей”, “Тобыр” деп кемсіте қарайтын, алайда болашаққа қаз табан жақын тұрған осы бір шағын ауылда сертке жеткен батырлықтың, дүниенің бет-жүзіне қарамас сахилықтың, сарқылмас телегей теңіз сезімнің ұштасқан куәсіндей естіліп жатты...

МАЗМҰНЫ

<i>Қ. Мұханбетқалиұлы. Қайсар азаматтың қайғылы тағдыры</i>	5
<i>Сөз басы</i>	7
<i>Ерғали ғұмырының тоғыз күні</i>	12
<i>Соңғы сөз орнына</i>	76

Қосымша

<i>Қ. Иманғалиев. Аязбаев кім болған?</i>	79
<i>Р. Отарбаев. “Шайтанқара”</i>	122

Кітаптың жарық көруіне демеуші болған өнер зерттеушісі, суретші, сазгер, ақын Ersayin Жапақ інімізге зор алғысымызды айтамыз.

Ersayin Қайырлыұлы Жапақ 1961 жылы 15-қаңтарда РФ Саратов облысы, Новоузен ауданы, Александров-Гай станциясында дүниеге келген. ҚазҰУ-дің журналистика факультетінің түлегі.

“Екпін”, “Айқап”, “Жас қазақ”, “Өркен горизонт”, “Аманат-Избиратель”, “Астана дауысы” газеттерінде қызмет атқарған (1987–1995).

1995 жылдан бастап біржола бейнелеу өнеріне ден қойған. 1996 жылы Алматыдағы Суретшілер үйінде суреттерінің тұсауы кесілген. 1997 жылы Алматыдағы мемлекеттік мұражайда “Ю.А. Кошкин коллекцияларымен бірге”, 1998 жылы “Ой әптісінен Мамыражайға дейін”, 1999 жылы “Ұлар” галереясында “Мамыражай-1”, “Вояджер” галереясында “Мамыражай-2” көрмелерінде халыққа өз туындыларын ұсынып, 2000 жылы Халықаралық “Мастер класс – Қазақстан Тәңірі – Ұмай” фестивалінде альбомын шығарған. Сондай-ақ 2001 жылы Ә.Қастеев музейінде өткен “Тюльпан и человек” атты Халықаралық фестивалде, 2003 жылы Махамбеттің 200 жылдық мерейтойына арнап “Қызғыш құс” көрмесін өткізген.

*Қазақстан Суретшілері және Журналистер одағының мүшесі.
Қазір Алматы қаласында тұрады.*

Кітап мұқабасының төртінші бетінде Ersayin Жапақтың салған суреттері берілді:

1. “Қорқыт ата”
2. “Жайлауда”
3. “Бастау. Қос өзен”
4. “Туған жер”

**“Арыс” қорының президенті
Ғарифолла ӘНЕС**

Ләтифолла ҚАПАШЕВ

**“МІНГЕНІ ЕРҒАЛИДЫҢ
“ШАЙТАНҚАРА”**

**Редакторы Г.Нұрымқызы
Корректоры Ш.Жамықасева
Тех. ред. М.Сақтағанов
Суретші Қ.Исагожаев**

ИБ № 648

Терімге 05.04.2007 жіберілді. Басуға 21.05.2007 кол қойылды.

Пішімі 60x84 1/16. Шартты баспа табағы 9,25.

Есепті баспа табағы 10,5. Таралымы 1000 дана.

Тапсырыс № 330

**050010, Алматы
Құрманғазы, 29
“Арыс” баспасы
тел./факс: 261 66 28, 261 66 92
E-mail: arys@nursat.kz
www.arys.kz**

**Дайын диапозитивтерден ЖШС “Жедел басу баспаханасында” басылды,
Алматы қаласы, Красногорская көшесі, 71.**

Ардақты Алаш азаматтары!

Репрессияға ұшыраған Қазақстан зиялыларының мұрасын зерттейтін «АРЫС» қоры он бес жылдан бері жазықсыз жазаланып, аттары аталмай, көпшілік жадынан өше бастаған біртуар азаматтарымыздың мұрасын жинап, еңбектерін жарыққа шығарады; ескерткіш, мүсіндерін жасап, музейлерін жабдықтайды; арыстарымыздың өмірі мен творчествосын насихаттаушыларға жәрдем беріп, мерейтойларын өткізуге атсалысады; ардақтыларынан ажырап қалған шаңырақтарға қайырымдылық көмек көрсетеді.

*Қор жанындағы «АРЫС» баспасы
Сіздің түрлі мәдени тапсырыстарыңызды
тез әрі сапалы орындап береді*

050010, Алматы қ.
Құрманғазы, 29
(Тіл білімі институты)
418-421 каб.
тел./факс: 261 66 28,
261 66 92, 242 65 56

е/ш.: 001700102
30070492 (валюта)
Алматы қ-сы
"Казкоммерцбанк" АҚ АФ
МФО 190501724
РНН 600400010767

www.arys.kz
E-mail: arys@nursat.kz